

I. PÉTER

NIEDERHAUSER EMIL

I. PÉTER

ÉLETEK ÉS KOROK

SZERKESZTI: H. BALÁZS ÉVA

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

NIEDERHAUSER EMIL

I. PÉTER

AKADÉMIAI KIADÓ,

BUDAPEST 1967

LEKTORÁLTA: PERÉNYI JÓZSEF

500144

ÁLLAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMLA
KÖNYVTARA

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1967

Printed in Hungary

M. TUD. AKADEMLA KÖNYVTARA

Könyvteltár 647 (196 8 SZ.

AZ INDULÁS ÉVEI

1689. augusztus 7-ről 8-ra virradó éjszaka, a kora hajnali órákban egy alig valamivel több mint 17 éves fiatalembert Moszkva közelében, Preobrazsenszkoje falvában két sztrelec-katona ébresztett fel azzal a hírrel, hogy életére törnek. A fiatalember sebtében néhány ruhadarabot kapott magára, lóra pattant és a közeli erdőbe vágatott. Oda hozták utána a még hiányzó ruhadarabokat, s a fiatalember tovább száguldott, most már néhány ember kíséretében a Trojice-Szergijev kolostor felé. Hajnali 6 órakor érkezett a kolostor biztonságot kínáló falai közé, zokogva az ágyra vetette magát és segítségért könyörgött.

A segítség nem váratott magára sokáig, s voltaképpen nem is volt rá olyan nagy szükség, mint az első pillanatokban látszott. A fiatalember, Pjotr Alekszejevics cár attól félt, hogy féltestvére, Zsófia, aki a két kiskorú cár, Iván és Péter helyett a kormányzat élén állt, át akarja venni a hatalmat, s elteszi őt láb alól. A kolostor előtt hamarosan megjelent a cár két ezrede, a Preobrazsenszkij és a Szemjonovszkij ezred. A nem is olyan távoli Moszkvából pedig megjelentek az első hódolók, magas rangú tisztviselők, bojárok, hogy hűségükről biztosítsák az uralkodót. Péter rövidesen összeszedte magát, s most már értésére adta környezetének: igényt tart rá, hogy mindenki azzal bizonyítsa be hűségét, hogy megjelenik a kolostorban. Hamarosan meg-

érkezett az orosz egyház feje, Joakim pátriárka is, s az udvari méltóságok jóformán teljes számban. A fővárosban a régensnő magára maradt, s amikor végül rászánta magát, hogy személyesen elmenjen a kolostorba, útközben visszafordították kocsiját. A hatalom szinte pillanatok alatt az ifjú cár kezébe került. Zsófiát a Moszkva közelében levő Novogyevicsij kolostorba száműzték, s haláláig nem hagyta el a számára börtönné vált helyet. A sztrelec-ezredek, amelyekben annyira megbízott, amelyek segítségével valóban cárnővé akarta magát kikiáltatni, ugyancsak cserbenhagyták. A moszkvai udvar és az orosz kormányzat történetében egy vértelen palotaforradalom új fejezetet nyitott meg.

Legalábbis az első pillanatra így látszott: palotaforradalom volt, s az ország kormányzásában csak az egyik klikk váltotta fel a másikat. Csakugyan így volt? Ma már tudjuk, sokkal többről volt szó, mint ilyesfajta változásról. De minthogy az események további sodrában hősünk még igen sokszor szerepel majd, néhány szóval be kell számolnunk, mi történt vele eddig, az 1689-es fordulat drámai eseménysorozatáig.

Péter Alekszej Mihajlovics cár második házasságából született, 1672. május 30-án (a mi naptárunk, ill. az ekkoriban Európa katolikus országaiban már bevezetett Gergely-féle naptár szerint június 9-e volt ez a nap, de minthogy Oroszországban ekkor, meg Péter naptárreformja után is a hónapok és napok számítása

a régi Julianus-naptár szerint történt, mint ekkoriban az európai protestáns országokban, a továbbiakban is ehhez a naptárhoz igazodunk.) A Natalja Nariskínával kötött házasságból csak ez az egy fiú származott. Alekszej cár első házassága viszont, Marja Miloszlavszkájával, egy másik előkelő bojárcsalád leányával, sokkal bővebb gyermekáldásban részesült, két fiú, Fjodor és Iván származott ebből a házasságból, és hét leány, köztük a legidősebb a már az előbbieken emlegetett, nem szép, de annál hiúbb és nagyravágyóbb Zsófia.

Nemcsak hiú és nagyravágyó volt, hanem eszes leány is, amit két fiútestvéréről még a legnagyobb jóindulattal sem lehet elmondani, legfeljebb szívjóságukról emlékeztek meg udvari körökben és

hivatalos feljegyzésekben. A két fiú ugyanis testileg és szellemileg egyaránt beteg volt, nem hogy a nagy kiterjedésű orosz birodalom, de egy kicsiny német fejedelemség, vagy akár egy önálló család vezetésére sem voltak alkalmasak. Fjodor, aki 14 éves korában, 1676-ban került a trónra, 20 éves korában már meg is halt. Alekszej cár másik két fia kiskorú volt az adott pillanatban, az udvar úgy határozott, hogy az ifjabbat, Pétert kell cárrá kikiáltani. Persze, ez a határozat nem valami egységes testület egységes véleményét képviselte. Az udvar pillanatnyilag egymással éles ellentétben álló, egymást halálosan gyűlölő bojár csoportokból állt, s egyikük, a Nariskin-rokonság hatalomra jutása csak ideiglenes jellegű volt. S az ország mit szólt ehhez

a változáshoz? Az ország már jó ideje megszokta, voltaképpen 1613 óta, amióta a Romanov bojári családot a trónra ültette, hogy nincs beleszólása az államügyekbe. Csak a sztrelecek gondolták, hogy talán mégis megilleti őket is a szó.

A sztrelec-ezredek olyan hivatásos katonai rendet jelentettek, amely a katonáskodás mellett ipari vagy kereskedelmi tevékenységet is folytatott. A Zamoszkvorecsjében, a Moszkva folyótól délre elterülő városrészben laktak, kereskedtek, lábbeliket vagy paszományokat készítettek, meg egyéb holmikat, nagyrészt ebből éltek. A sztrelecek az uralkodásra törő Zsófia felbujtására 1682. május 15-én megtámadták a Kremlt. Az a hír terjedt el köztük, hogy Iván cárt meggyilkolták. A katonák benyomultak

a Kreml falai közé, s nyomukban a moszkvai lakosság jelentékeny része. Olyan népi mozgalom támadt egyszeriben, amilyent ebben a században az udvar már néhányszor megélt, s csak a legnagyobb nehézségekkel bírt akkor is úrrá lenni rajta. A felkelések emléke még nem halványult el. De akkoriban a sztrelecek az udvar mellett álltak, s le tudták verni a mozgalmat. Most meg éppen ők álltak a felkelés élére. A bojárok halálsápadtan léptek a sztrelecek elé, hogy megnyugtassák őket. Megjelent az özvegy cárné is a két cárfiúval, hogy bizonyítsa: nem gyilkolták meg Ivánt. A cári család egyik rokona, A. Matvejev bojár igyekezett megnyugtadni a türelmetlen tömeget. Matvejev sajátos jelenség volt az Európától és a kor külsőségeitől

és lényeges mondanivalóitól egyaránt elzárt orosz udvarban. Skót felesége volt, s Alekszej cár idejében európai divat szerint berendezett palotájában fogadásokat adott, ahol a bojárok feleségei is megjelentek: Oroszországban addig teljesen elképzelhetetlen dolog volt ez. És Matvejev nemcsak külsőségekben próbált Európához hasonulni. Nagyszabású tervei voltak az állam újjászervezésére.

Már-már úgy látszott, hogy józan szavai lecsillapították a felizgatott katonákat. De ekkor Mihail Dolgorukij herceg, a tömeget megvető gőgös nagyúr sértegetni kezdte őket. A helyzet ismét hirtelen megfordult, Dolgorukijt a palota erkélyéről levetették, a sztrelecek lándzsáira esett, s pillanatokon belül megölték. Matvejev sem kerülte el ezt a sorsot, s

vele együtt a Nariskin-család számos más tagja. A cárné és a cárfiak alig menekültek meg épségben. Ivan Nariskint, a kormányzat egyik vezetőjét keresték még halálra a sztrelceek. A bojár elbújt a palotában. A sztrelceek azonban nem tágitottak. Néhány nap múlva, minthogy a lázongás még mindig nem ült el, az udvar, mármint azok, akik túléltek az első vérfürdőt, elhatározták, hogy fel kell áldozni őt a rend helyreállítása érdekében. Megkapta a halotti szentségeket, azután kiment a palota elé a katonák közé. Halálával, úgy látszott, a sztrelceek megelégtették a vérontást. Május 23-án már azt kérték, hogy a két cárfiú együtt kormányozzon. Iván tehetetlensége, a kormányzatra való képtelensége előttük sem volt titok. Az udvar sietve

beleegyezett, éppúgy, mint 29-én beadott újabb követelésükbe, hogy a két fiú kiskorúsága idején Zsófia kormányozzon.

A sztrelecek maguk is érezték, hogy a májusi eseményekben tanúsított magatartásuk nem vág teljesen egybe azzal, amit a rendről és törvényességről eddig hallottak és általában tartottak. Ezért legalizálni szerették volna cselekedeteiket. A Kreml előtti Vörös téren követelésükre nagy emlékoszlopot emeltek, amelyre felvésték a sztrelecek cselekedeteinek történetét s a kivégzett bojárok nevét. Az ezredeket ezentúl „udvari gyalogságnak” nevezték. Most már a sztrelecek, a rend híveivé átalakulva, maguk segítették meg az udvart, hogy a moszkvai lakosság még forrongó elégedetlenségének végét vessen.

A hatalom ténylegesen az ő kezükben volt. Zsófia és a mögötte álló csoport, a Miloszlavszkijak szintén tisztában voltak ezzel. Az udvar csak úgy tudta visszaszerezni a tényleges hatalmat, ha visszaszorítja a sztreleceket. A katonaság élén Ivan Hovanszkij herceg állt, akiről úgy hírlett, hogy fiát össze akarja házasítani az egyik cárlánnyal, s azután őt ülteti a trónra. Zsófia késő nyáron elvonult a fővárosból, a Trojice-Szergijev kolostorba, s azután ide hívatta magához a gyanútlan herceget. Szeptember 17-én Vozdvizsenszkoje faluban az udvar kezére került herceget elítélték és kivégezték. A sztrelecek újra meg akarták ismételni a májusi felkelést, s most már felfegyverezték a moszkvai lakosságot is. Ezúttal azonban az udvart nem érte fel-

készületlenül a támadás. A kolostor környékén nagy nemesi hadsereg gyűlt össze. A sztrelecek kénytelenek voltak meghunyászkodni. A Vörös téren emelt oszlopot ledöntötték. Új parancsnokuk, Saklovitij, kemény fegyelmet tudott tartani, így a sztrelecek az udvar felett rendelkező hatalomból ismét az államhatalom fegyveres, de engedelmes védelmezőivé váltak. Zsófia most már ténylegesen a kezébe vette a hatalmat.

Pétert ezek az események közvetlenül már nem érintették. 1682 előtt is, Fjodor uralkodása idején, amikor a Miloszlavszkijak kezében volt a hatalom, Preobrazsenszkojében élt anyjával. 1682 májusának véres eseményeit, mint láttuk, Moszkvában élte át (s élete végéig viselte a megrázkódtatás nyomait, az arcát

időnként eltorzító ideges rángások formájában). Azután megint visszatért Preobrazsenszkojébe. Zsófia elég csekély kegydíjat folyósított Péter anyjának az udvartartás gondjaira, úgyhogy az özvegy Natalja kénytelen volt elfogadni a pátriárka meg egyes bojárok részéről juttatott segélyeket. A fiú szinte vadóc módjára nőtt fel. Zsófia sohasem gondolt komolyan arra, hogy Péter valaha is a trónra fog kerülni, nem is törődött hát neveltetésével.

Péter szellemiekben csak a legszükségesebbet kapta, a helyesírással élete végéig hadilábon állt. De rendkívül erős gyakorlati érzéke volt, 14 kézműves mesterséget tanult ki. S az ácsolás, barkácsolás mellett a katonásdi volt a nagy szenvedélye. Vele egykorú fiatalokból, válogatás

nélkül, nemesi csemetékből és jobbágyfiúkból, összeállított két csapatot „szórakoztató zászlóaljoknak nevezték”, s nap mint nap egzecírozta őket a faluban. Valahol, sok limlom között, talált egy angolok által készített bárkát (ma is őrzik a leningrádi Haditengerészeti Múzeumban), ezt helyrehozta, s azután a Jauza folyón evezgetett vele. Túlhabzó energiáit tehát olyan tevékenységekben fecsérelte el, legalábbis látszatra, amelyek a kor hivatalos felfogása szerint vajmi kevésbé illettek a trónon ülő uralkodóhoz, még akkor is, ha ez az uralkodó ténylegesen semmi részt sem kapott a hatalomból. Az udvar rossz néven is vette tőle, de el is nézték neki, hiszen jobb, ha ilyenekkel foglalja el magát, mint ha államügyekben törné a fejét.

Ekkortájt került először kapcsolatba külföldiekkel, a moszkvai Nyemeckaja szloboda (a külföldiek által lakott városrész) műszaki ügyekben jártas embereivel, egy Timmermann nevű hollanddal például, akitől sok mindent megtanult a különböző kézművességek terén. 1689 januárjában (még nem is töltötte be a 17. életévét) összeházasították egy Jevdokija Lopuhina nevű bojárleánnyal, akit se teste, se lelke nem kívánt, s a családi élet örömei elől hetekre és hónapokra elszökött, hogy más asszonyok közt vagy a borivásban leljen vigasztalást. A német városrészből szerezte azt a lányt is, Anna Monst, aki hosszú éveken keresztül szíve választottja volt.

Az állam ügyeihez nem sok köze volt. Talán nem is hallott róla, mik történnek

Moszkvában és az ország határvidékein. Hogy Zsófia mellett a kormányzat tulajdonképpeni vezetője Vaszilij Vasziljevics Golicin herceg, akit igen bizalmas szálak fűztek a régensnőhöz, s aki, Matvejevhez hasonlóan, maga is európai módi szerint öltözködik, s európai mintára szeretné átszervezni az államot. Hogy ez a Golicin 1687-ben nagy hadjáratot vezetett a krími tatárok, a török császár hűbéresei ellen, de a rosszul felkészített hadsereg a kiégett sztyeppen nem tudott áthatolni, s kénytelen volt visszafordulni, anélkül, hogy az ellenséget meglátta volna. Zsófia ugyan diadalmenetet rendeztetett Moszkvában hazatérő kegyence számára, de a valóság nagy erővel jelentkezett, amikor a következő évben a kudarcon felbátorodott tatárok megtámadták az orosz határ-

vidéket, s 60 000 embert hurcoltak el rá b-szolgaságba. 1689 kora tavaszán pedig Golicin újabb hadjárata ugyanúgy teljesen eredménytelenül végződött, mint az első.

Katonai gyakorlatok és hajnalig nyúló tivornyák, ácsmunka és féktelen szeretkezések közepette érték 1689 augusztusának eseményei, s állították egy csapásra az ország élére. Forma szerint továbbra is ketten uralkodtak, de hogy Iván valójában teljesen tehetetlen, azt mindenki tudta, s vele nem is számoltak. (Amikor 1696-ban meghalt, jóformán észrevétlenül történt.) S bár Péter most már cár és abszolút uralkodó volt, egy ideig úgy látszott, semmi sem változott. Továbbra is katonai gyakorlatok és hajnalig nyúló tivornyák, barkácsolás és nők tisztelete. Három nappal azután, hogy anyja fiata-

lon, 42 éves korában 1694-ben meghalt, már ismét egy mulatságon vett részt. Sokan megdöbbenek ezen az érzéketlenségen. De még inkább azon, hogy ezekben a mulatozásokban az ivócimborák is a külföldiek közül kerültek ki. A skót Gordon Patrick, kalandos életű zsoldostiszt, aki 1661 óta az orosz állam szolgálatában állt, vagy a genfi François Lefort, a Versailles légkörét idéző világfi és életművész, meg a hozzájuk hasonló külföldiek, akik könnyű élet és pénzszerzés reményében jöttek az országba, s ebben nem is csalatkoztak — ezek közt érezte magát jól, nem az álszent, hosszú szakállú és még hosszabb kaftánban járó udvari emberek körében. Néhány évig úgy látszott, mindezekről nem ér rá arra, hogy az ország sorsával törődjék.

Pedig az országra ráfért volna a törődés. Területét, lakosai számát vagy nyersanyagkincseit tekintve ez az ország nemigen maradt el számos európai nagyhatalom mögött. S valójában mégis úgy élt ott, Európa peremén, elzárkózva, bizalmatlanul figyelve nyugat felé, mintha nem is Európához tartoznék. Európából is úgy tekintettek Oroszországra, mint valami egzotikus különlegességre, amely Kína vagy India helyzetére emlékeztetett, legfeljebb annyival volt érdekesebb, hogy közelebb volt, legalábbis földrajzilag, s gyanítani lehetett, hogy lakosai többségükben mégsem a színes bőrűekhez, hanem a fehérekhez tartoznak. De ezen túl teljesen idegennek, elmaradottnak és jelentéktelennek tűnt.

Holott nem is volt annyira idegen, elmaradott, s főképp nem jelentéktelen. Az orosz állam, amióta a XV—XVI. század fordulóján Moszkva, az egykor jelentéktelen kis fejedelemség uralkodói egybeszedték, s felszámolták a részfejedelemségeket, felszámolták a teljes szét-daraboltságot, amely a társadalmat teljesen kiszolgáltatta az idegen hódítók kénye-kedvének, nem jelentéktelen tényezője volt az európai fejlődésnek. A század végére már nagy nem orosz lakta területeket is bekebelezett, az egykori rettegett ellenség, a tatárok jórészt már az orosz uralkodó alattvalói lettek. Az orosz állam már túlterjedt az Uralon is. A hazai nyomor és kiszolgáltatottság elől menekülő, szorgalmas, a földművelés fortélyait kitűnően értő orosz parasztok nyomá-

ban, azokat ismét uralma alá hajtva, de szelídebb formájú uralma alá, az orosz állam lassanként már Kínáig eljutott. Szibéria végtelen őserdei és a köztük kivágott kis települések szigetei olyan háttérrel jelentettek, amelynek a jelentőségét ekkor még az oroszok maguk sem ismerték fel. Gabonát termesztettek itt is, mint magában Oroszországban, s a lassan kialakuló utak mentén némi kereskedelmet is folytattak.

A gazdasági élet fő ütőere azonban az európai területen volt. Igaz, itt is a földművelés volt a legfontosabb. A parasztok, akár a maguk földjén dolgoztak a faluközösség ősi és megszokott formáiban, időnként újra felosztva a földet egymás között, ahogy nőtt a családok száma, akár a földesúr földjét művelték meg

véget nem érő robotban (amelybe az állam egyáltalában nem szólt bele, csak a földesúr uralmát védte, de az tehetett a jobbágyaival, amit akart), azt természetették, amit apáik és nagyapáik. A rozs, a zab, meg a köles, ez volt az orosz föld legfőbb termése. De a városokban, az egykori fejedelemségek székhelyén ügyes kézművesek fonták és szőtték a kelméket, faragták és kalapálták a fejszéket és sarlókat, formálták a cserépedényeket. A kereskedők meg felvásárolták a készítményeiket, s elszállították más vidékekre. Itt-ott már egészen korszerű termelés is folyt. Manufaktúrák létesültek, nagy létszámban foglalkoztattak jobbagyokat vagy akár szabad bér munkásokat, különösen az Uralban, ahol vasat olvasztottak, s vasárukat készítettek, vagy Szol

Kamszkaja környékén, ahol sót pároltak s szállítottak innen egészen messzi vidékekre is. Persze, manufaktúra alig akadt az egész országban, szinte még azt sem tudták az emberek, hogy léteznek, s az itt készített iparcikkek bizony számszerűen elmaradtak a kézművesek termékei mögött. De mégis voltak, s számuk, ha nagyon lassan, de még gyorsapodott is.

Az orosz társadalom sem különbözött alapjában olyan erősen egyéb európai országok társadalmától. Hogy a földesurak kezében van a hatalom, az Európában is általános jelenség volt. S még az sem volt olyan különleges jelenség, hogy a földesurak közt két nagyobb csoportot lehet megkülönböztetni. Nyugati párhuzammal arisztokráciáról és köznemesség-

ről beszélhetnénk. Itt bojároknak hívták őket, meg szolgáló udvari embereknek (a dvorjanyin elnevezés, amely éppen ezt jelenti, vált azután általában a nemesség megjelölésévé). A bojárok közül egyesek, akik éppen rokonságban voltak a cárral, vagy más módon szerezték meg a bizalmát, az állami hivatalok élén álltak. A többiek vidékre vonultak, olykor nem is egészen önkéntesen, s jobbágyaik nyomorgatásával szórakoztak. A „szolgáló udvari emberek” meg éppen ekkoriban kezdtek felhagyni eredeti foglalkozásukkal, a katonáskodással, hogy helyette a bojárok mintájára birtokuk jövedelmeit élvezzék, s a katonáskodást rábízták a sztrelecekre. Legfeljebb akkor szálltak hadba, ha erre már nagy szükség volt, mint 1682-ben történt.

Ők is, a bojárok is, a cár maga is a jobbágyok keserves munkájából éltek. A jobbágyok legnagyobbbrészt a faluközösséghez tartoztak, volt földjük, azt művelték, amennyire a földesúr időt engedett rá. Voltak zsellérek is, földtelenek, de ezek is jobbára a földesúr földjén dolgoztak, vagy belőlük került ki a manufaktúrák népessége és az a vándorló, alkalmi foglalkozásokból élő népelem, amely a nagy folyók menti kikötővárosokban meg az egyéb gazdasági központokban nyüzsgött és tengődött. Sokféle elemből állt, s a legkülönbözőbb jogi helyzetben élt a parasztságnak az a része, amely az állami birtokokon dolgozott, de éppen ebben a korban válik nagyjából egységes réteggé, egységessé olyan értelemben, hogy végül is egységes szolgáltatásokkal tartozik az államnak.

S azután ott van a városi lakosság, a poszád népessége, kézművesek, kereskedők, napszámosok, tarka sereglet, amely a középkori európai városokra emlékeztet, legalábbis társadalmi összetételét tekintve. Mert egyébként éppen ez a réteg az, amely csakugyan a legmesszebb van nyugati sorstársaitól, a polgárságtól. Beleszorítva a kézművesség szűk keretei közé, amely piacát nagyrészt még mindig csak a környező falvakban találja meg, a XVI. században kialakult szokások szerint élve, amikor a család nőtagjai még szinte háremben elkülönítve csak a házi foglalatosságnak és a gyermeknevelésnek élhetnek, még a vagyonos rétegek is szegényeseknek tűnnek, óvakodnak is fitogtatni gazdagságukat, nehogy az állam vagy a hatalmasok megnyírják őket.

Erre a társadalomra épül rá az orosz állam, a maga abszolutisztikus rendjével, amely a korabeli Európában voltaképpen ugyancsak nem elavult jelenség, a maga néhány évszázada kialakult, s egyre bonyolultabbá és áttekinthetlenebbé váló hivatali apparátusával, kupeckedő hadseregével, hozzá nem értő főméltóságaival, valódi erejét távolról sem értő külpolitikai szűklátókörűségével.

Az európai társadalmi fejlődésnek és az ázsiai egy helyben topogásnak, az abszolutizmuson, legalábbis annak egyik formáján keresztül nagyon lassan, a polgári átalakulás felé ívelő változásnak s a hagyományos, Európától tudatosan elzárkózó és szemben álló külső formáknak sajátos ötvözete volt ez az orosz társa-

dalom és állam. A maradiság és a hagyomány béklyóit leverni, a lassan meginduló fejlődést meggyorsítani, Európa pereméről belépni a kontinensbe, felegyenesedni a megszokott meggörnyedtségből — ez volt a kor parancsa. És Péter volt az, aki ezt egyre világosabban felismerte, s ennek megfelelően cselekedett is.

Még úgy látszott, régi életmódját folytatja, amikor már ilyen irányban próbálta megtenni az első lépéseket. A Jauza és a perejaszlavli tó már nem volt elégséges tere a hajózásnak, az angol bárka már nem elég nagy. 1693-ban és 1694-ben Péter két ízben is megjelent annak a tengernek a partján, amely másfél század óta az Európával való kapcsolatot jelentette, a Fehér-tenger partján, Arhangelszk kikötőjében, s hajókat kezdett építeni,

most már komoly, nagy hajókat, amelyek a tengeren is tudnak járni.

S aztán egyszerre délre fordult. A török ellen. Voltaképpen azt folytatta, amit Golicin megpróbált, s amiben kudarcot vallott. Végül is a Krími félsziget elfoglalása, a kijutás a Fekete-tengerre, ez volt a cél. De Péter most utólag már okult Golicin tapasztalatán. Amikor 1695-ben megindította a hadjáratot, a Habsburg-birodalommal, Lengyelországgal és Velencével állt szövetségben, s ezek a hatalmak ekkor már viasszaszorították a törököket (ez az a korszak, amikor Magyarország legnagyobbrészt felszabadul a török uralom alól). Péter nem vonult rögtön a félsziget ellen, hanem Azov erődítmenyét vette ostrom alá, a Don torkolatánál magasodó, s bevehetetlen-

nek mondott várat. Hadseregét több oszlopban vonultatta fel, részben a sztyeppen keresztül is, csak most már számolt a nehézségekkel, s felkészült rájuk. Részben vízi úton, a Volgán és a Donon, illetve a Dnyeperen keresztül közelítette meg. Egy kisebb török erődöt — Kazikermant — el is foglalt a Dnyeperen előrenyomuló hadvezére, B. P. Seremetyev. Az orosz csapatok hamarosan körülzárták Azovot, s megkezdődött az ostrom. Ha megvan a vár, kezükben van a kijárat az Azovi-tengerre. Akkor már meg lehet kísérelni a Krím elfoglalását is. Akkor vége a krími kánságnak, vége az orosz határterületek elleni támadásoknak, sőt vége a Fekete-tenger fölötti uralomnak. Csak egy nagy erőfeszítésre van szükség.

Péter mindent megtett ennek az erőfeszítésnek az érdekében. Körülzárta Azovot, de csak a szárazföld felől. A bombázás éjjel-nappal folyt. De a tenger, a víz a törökök kezében volt. S könnyűszerrel tudtak utánpótlást vinni az ostromlott várba. Péter tehetetlenül nézte, hogyan rontják le eredményeit a török hajók. A tatárok hátba támadták csapatait. Míg a török utánpótlás kitűnően működött, a saját utánpótlása hamarosan lehetetlenné vált. Közeledett az ősz. Péter végül is kénytelen volt szeptemberben az ostromot abbahagyni.

Csakhogy Péter nem volt Golicin, aki diadalmenetet rendez a sikertelen kísérlet után, s ezzel elintézettnek is tartja az ügyet. Az egész telet Voronyezsben töltötte, s ezrével hajtotta össze a jobbágyo-

kat, kényszerítette őket arra, hogy bárkákat, hajókat építsenek, hogy a következő évben már a tenger felől is körülzárhassa az erődöt. Tavasszal két nagy hajó, 23 gálya és több száz csapatszállító csónak állt készen a Donon. A hadjárat újból megindult.

A szárazföld felől ismét körülzárták a várat. A hajóhadat azonban Péter még nem tartotta elég erősnek, s amikor meglátta az erőd előtt vesztegelő török hajóhadat, nem merte megkockáztatni a támadást. A kozák kalózok azonban, Sztyenka Razin késői utódai, megközeleltették a török hadihajókat, jó néhányat felgyújtottak, a többi elmenekült. Azovot a tenger felől is sikerült elzárni. S amikor az erőd egyik sarokbástyáját az orosz lövedékek lerombolták, a törökök re-

ménytelennek látták a további ellenállást. A szabad elvonulás fejében feladták a várat. Az első nagy győzelem megszületett. A bevehetetlennek hitt vár, amelyben a török kormányzat annyira megbízott, a szívós és lankadatlan erőnek nem tudott ellenállni. Július 19-én adták fel a várat a törökök. Péter sietett haza, hogy kiélvezze a dicsőséget. A szeptember 30-i moszkvai diadalmenet valóban méltó volt az elért eredményhez. A kétfejű sassal koronázott diadalíven ott ragyogott a magabiztos felirat: „Isten velünk, senki sem bír ellenünk. Még sohasem volt így.” A jámbor moszkvai közönség kissé csodálkozott Herkules és Mars alakjain, akik a diadalívet tartották, s lábuknál a legyőzött törökök heverték. A pátriárka is kissé megriadt a pravoszláv

vallásban ismeretlen istenektől és fél-istenektől. De a törökök és tatárok ellen vívott évszázados harcoknak ez a nagy fordulópontja őt is, és a többi értetlenkedőt is kibékítette a szokatlannal. Valóban, ahogy a győzelem istennőjének kezében tartott olajág felirata hirdette: „Aki ezt megtette, méltó a jutalomra.”

És ez csak az első lépés volt. Folytatni kellett a harcot, ahogy azt eltervezte. Még az év őszén összeíratta az egyházi és világi földbirtokosokat, s kötelezte őket, hogy az egyháziak minden 8000, a világiak minden 10 000 porta után egy hajót állítsanak ki, szerezzék meg az ehhez szükséges nyersanyagot, adják meg az embereket, saját jobbágyaik közül. Minthogy a birtokok általában kisebbek voltak, a földesurakat kompá-

niákba írták össze, 17 egyházi és 18 világi kompánia jött így létre, ezeknek kellett egyenként egy-egy modern hadihajót megépíteniök. A városlakóknak külön még 12 hajó megépítése volt a kötelességük, a külföldi kereskedőknek pedig két hajót kellett kiállítaniok. 61 asztalost küldött Péter külföldre, hogy megtanulják a mesterséget — onnan pedig képzett embereket hozatott. Megakarta ismételni az előző tél nagy eredményét, s most már modern flottával megindítani a következő évben az újabb nagy vállalkozást a félsziget ellen.

Csakhogy az új munka nem ment olyan könnyen, mint elképzelte, s mint türelmetlen akaraterejével szerette volna. Az építés elhúzódott. Most már biztosnak látszott, hogy a következő évben

nem sikerül az újabb győzelem. S Péter, akinek azovi győzelmére felfigyeltek Európa-szerte, most már nagyobb távlatokban kezdett gondolkodni. Be akart kapcsolódni a török ellen folyó európai háborúba, s újabb hatalmakat is be akart ebbe vonni, hogy egyszer s mindenkorra felszámolja a török hatalmat. Ehhez pedig kapcsolatokat kellett keresni a külfölddel, támogatást szerezni, pénzben, fegyverben, felszerelésben, haditervben és emberben. Ki kellett lépni az elzárkózottságból.

A NAGY KÖVETJÁRÁS

Így került sor a nagy követjárásra. Péter már 1697-ben elküldte az első embereket nyugatra, hogy tanuljanak. A bojárgyermekek nagy rettegéssel készülődtek az útra, mindenki igyekezett kibújni a kötelezettség alól. Minden eddigi hagyomány és szokás tiszteletlen félretétele, egyenesen felrúgása volt, amit Péter itt követelt. Évszázadok óta elfogadott szabály volt, hogy a bojárok nem hagyhatják el az országot. Nyugatra menni egyet jelentett a hazaárulással. S most éppen a cár követeli ezt? Az igazhitű oroszok keveredjenek a nyugati eretnekek közé? Lelkük üdvösségét éppúgy féltették, mint a megszokott tunya

életet, a katolikus és protestáns éppoly fenyegető volt, mint az, hogy tanulni kell. Péter azonban hajthatatlan maradt. S végül, amikor a nagy követséget elindította, élén a már ismert Lefort-ral, meg Golovinnal és Voznyicin dumabeli írnokkal, Pjotr Mihajlov néven maga is csatlakozott a követséghez.

Még hallatlanabb dolog! Igazhitű cár eddig csak abban az esetben hagyta el az ország területét, ha csapatai élén hódító hadjáratot folytatott. S a cár most maga készül a hitetlenek közé. S még hozzá nem is hivatalosan, hanem álruhában, mint beosztott, hogy még a cári felségnek járó tisztelet se jusson ki néki. A szent Oroszország megborzongott, a rosszat sejtő pátriárkától a legszegényebb kereskedőig.

És Péter elindult. Inkognitóját olyan komolyan vette, hogy amikor a követséget hivatalosan fogadták és vendégül látták, ő maga nem ült az asztalhoz, hanem választott szerepének megfelelően ott állt Lefort háta mögött, s végignézte, hogy alattvalói megeszik az udvari ebédet. A követségnek hivatalosan úgy kellett eljárnia, mintha az uralkodó nem volna ott. Amikor a hivatalos fogadásokon a cár egészsége felől érdeklődtek, Lefort azt válaszolta, hogy amikor elhagyták Moszkvát, jó egészségnek örvendett. Csak bizalmas tárgyalásokon vagy látogatások alkalmával volt hajlandó uralkodóként szerepelni. Már eléggé messze járt Európában, Berlint is megtekintette, amikor Koppenbrüggében két előkelő hölgyel találkozott össze, a branden-

burgi és a hannoveri választófejedelem nevével. Amikor belépett hozzájuk, elpi-
rult, kezét arcára szorította, s azt hajto-
gatta: „Nem tudok beszélni.” Csak las-
san oldódott fel. A hannoveri választó-
fejedelemné meg is jegyezte róla, hogy
magas termetű, szép arcú férfiú, de egyál-
talában nem ismeri az udvariasságot.
Bár élénk szellemét, természetes tehetsé-
gét nagy elismeréssel emlegette.

Péter a Baltikumon keresztül indult
útnak, járt a brandenburgi választófeje-
delemségben is, ahol a tűzéség mestersé-
gét tanulmányozta, és tűzmesteri címet is
szerzett. Lengyelországban megvárta a
királyválasztás eredményét, s amikor
Ágost szász választófejedelem került a
trónra, megbeszélést folytatott vele. Úgy
ment azután tovább, Hollandiába.

A XVII. századi „tőkés mintaállam” útjának egyik igen fontos állomása volt, elsősorban nem is politikai szempontból, hanem ismereteinek és látókörének bővítése szempontjából. Zaandamban a Rogge hajóépítő cégnél dolgozott mint ácsmester. Gyakorlati úton rengeteg ismeretet sajátított el. Egy kovácsnál lakott, s az estéket a legszívesebben matrózok és kézművesek társaságában töltötte, azokkal ivott és mulatozott. Pjotr Mihajlovról azonban hamarosan kiderült, hogy maga az orosz cár, az érdeklődők néha túlságosan is hevesen foglalkoztak személyével. Néhány hevenyében kiosztott pofon sem igen tudta kíváncsiságukat lehűteni. Péter végül is megunta ezt, augusztus végén Amszterdamba költözött, s a Kelet-Indiai Társaság hajóépítő műhe-

lyében részt vett egy fregatt építésében. Közben egyéb gyárakat is látogatott, anatómiai előadásokat hallgatott, s még a rézmetszés mesterségét is kitanulta. Tanulmányairól naplót is vezetett. A hajóépítés gyakorlati ismereteit jól elsajátította, hiszen kisebb megszakításokkal négy hónapot és öt napot töltött a hajóépítő műhelyben. Eggyel nem volt megelégedve: a hajógyártás elméletére vonatkozólag a hollandok nem tudtak neki semmit sem mondani. Ezért ment azután 1698 elején Angliába, ahol ilyen irányú érdeklődését is kielégíthette. Deptford on the Thamesben két és fél hónapig vett részt egy ilyen jellegű tanfolyamon. Anglia egyéb nevezetességeit is megtekintette, gyárakat éppúgy, mint a parlament egyik ülését, de a gazdasági fejlődés

sokkal mélyebb benyomást gyakorolt rá, mint az alsóház szónoklatai. A Portsmouth mellett tiszteletére tartott flotta-gyakorlat ugyancsak nagyobb érdeklődését váltotta ki, mint a kastélyok, amelyeket végiglátogatott.

A követség hivatalos útja eddig nem sok eredménnyel járt. Hollandia nem volt hajlandó háborúba lépni a törökök ellen. Péter ekkor Bécsbe sietett, már a követség megérkezése előtt ott volt, szokott türelmetlenségével és tettvágyával. Ha forma szerint nem is, ténylegesen szövetségesénél járt, hiszen Lipót ugyanúgy hadban állt Törökországgal, mint az orosz állam. A császár azonban nem ígért katonai segítséget. Péter még Velencét akarta meglátogatni, hiszen az is harcban állt a törökökkel, meg híres is volt arról,

hogy inkább a pénzét kockáztatta, mint az embereit. S Péternek épp erre lett volna szüksége, pénzre.

A velencei látogatás azonban elmaradt, Péter lóhalálában indult hazafelé, mert hírt kapott arról, hogy a sztrelecek ismét fellázadtak. Eszébe juthattak 1682 tavaszának eseményei, a halálos ijedelem, az életéért való reszketés. S most még veszélyesebb volt a felkelés. Életéért ugyan itt Bécsben közvetlenül nem kellett aggódnia, de most már a hatalom forgott kockán. S Péter szerette is a hatalmat, meg tudta is, mire lehet, s még inkább, mire lehetne felhasználni.

Éjjel-nappal vágatott Lengyelországon keresztül, s csupán akkor csökkentette a száguldást, amikor az első hírt kapta arról, hogy Gordon tábornoknak sikerült a

felkelést levernie. Most már időt szakított magának arra, hogy újból találkozzék a lengyel királlyal. Már ekkor megbeszélte vele egy eljövendő svédellenes háború lehetőségét. Ez Ágost javaslata volt, hiszen Lengyelország és Svédország közt régóta állt a harc a Balti-tenger birtoklásáért. Dániát is be akarták vonni a háborúba. Egyelőre azonban Péternek előbb otthon kellett rendet teremtenie, s azután a török háborút kellett valahogy lezárnia.

A sztrelec-felkelés után már 136 embert kivégeztek, 2000 sztrelecet száműztek, 140-re a megkorbácsolás várt. Péter számára azonban ez kevés volt. A minden idegentől, európaisztól irtózó, a hagyományokhoz, s különösen a maguk pretoriánus szerepéhez ragaszkodó, az uralkodói

hatalmat szinte lépten-nyomon fenyegető sztrelecekben látta az adott pillanatban, s nem ok nélkül, eddigi tevékenységének és eljövendő terveinek legveszedelmesebb ellenfeleit. Ezzel az ellenzékkel egyszer s mindenkorra le kellett számolni.

Ahogy hazaérkezett, azonnal újabb vizsgálatot rendelt el. Kiderült, hogy a sztrelecek régi szövetségesüket, Zsófiát akarták a trónra ültetni. Zsófia úgylis alig várta már, hogy kikerülhessen a kolostor fojtó levegőjéből, s ismét tehessen valamit, nem annyira az állam, mint a maga egyéni hatalma érdekében. A sztrelecek közül még ezret kivégeztetett Péter, néhányat saját kezűleg, s legszűkebb környezetének tagjait is arra akarta kényszeríteni, hogy maguk is személyesen vegyenek részt a kivégzésben. Lefort arra hivatko-

zott, hogy nemesi becsülete nem engedi meg a hóhér munkájának elvégzését. Péter eltűrte az ellenállást, de az oroszoknak részt kellett venniök a kivégzésekben. Zsófiának a fejét pedig lenyírták, s apácaként maradt meg továbbra is a Novogyevicsij-kolostorban. Péter csak akkor érezhette magát teljes nyugalomban, amikor Zsófia 1704-ben meghalt.

Az újdonságokkal szembeszegülő reakció két gócpontját kiirtotta. Távolról sem valamennyit, hiszen még a későbbiekben is kemény harcot kellett vívnia a maradiakkal. De az első nagy győzelmet Azov után a hazai fronton is elnyerte.

A sztrelecek a nagy követjárás idején állandóan bujtogattak ellene idegenimádata, újításai miatt. Pedig az igazi újítások csak most kezdődtek el, miután a sztrele-

ceket sikerült elintéznie, s az egész sztrelecehadsereget felszámolnia. Mondogatták is, már ekkor, s később még inkább, hogy az igazi cár a külföldi út során a tengerbe fulladt (igaz is, minek kísértette az istent, csak ez lehetett a vége), s a követség valami németet hozott vissza a helyére, aki most mindent ki akar irtani, ami őseredeti és orosz.

A hír nem is volt egészen alaptalan. Nem mintha Péter csakugyan a tengerbe fulladt volna, hiszen jól megtanult úszni még Preobrazsenszkojében, a zászlóaljai-val tartott gyakorlatozás idején. De olyan értelemben, hogy Péter csakugyan sok mindent ki akart irtani az őseredeti orosz szokásokból és hagyományokból.

AZ ELSŐ REFORMOK

Amikor külföldről való hazatérte után a bojárok megjelentek Preobrazsenszkójében, hogy kellő tisztelettel (és némi szorongással) üdvözöljék szerencsés hazatérkezése alkalmából, nekiesett a nagy szakállú bojároknak, és saját kezűleg vágta le a szakállukat. Azután meg is tiltotta a szakállviselést, a nemesség tagjainak éppúgy, mint a városi lakosságnak. Csak a parasztoknak meg a papoknak volt szabad továbbra is szakállt viselniök, s később azoknak, akik kellő, igen borsos áron megszabott adót fizettek érte. (Aki megfizette ezt az adót, külön bárcát kapott, azt kellett állandóan magával hordania, s akkor mentesült a szakáll

levágása alól.) A pravoszláv egyház azonnal az antikrisztust szimatolta Péterben, a pátriárka nyilvánosan is kikelt az emberi, az isten képére és hasonlóságára teremtet emberi arcmás elcsúfítása ellen. Péter azonban kevésbé törődött az egyház állásfoglalásával. A nagy mulatozásokon, amelyek továbbra sem maradtak el, gúnyt űzött az egyházi szertartásokból, pátriárkát nevezett ki, tréfából persze, aki azután a tivornyán az egyházi szertartások paródiáját vezényelte, körmeneteket és búcsújárásokat, hogy minden keresztény lélek beleremegett az istenkísértésbe.

S ez nem volt elég. 1699. december 20-án elrendelte az új naptár bevezetését. Oroszországban addig „a világ megteremtése óta” számláló évszámítást alkal-

mazták, amely már valahol a 7208. esztendőnél tartott, s az évet szeptember 1-ével kezdték el. A rendelet most bevezette a protestáns országokban divatos naptárt, január 1-i évkezdéssel, s a mi ma is használatos időszámításunkkal. A rendelet ki is mondta, hogy ezek szerint 1700. január 1-ével kezdődik az új év, erre mindenki díszítse fel a házát, ki mennyire teheti vagyoni helyzete szerint, s puskalövésekkel és örömjajongással köszöntse az új esztendőt, s vele az új évszázadot. Valóban, új évszázad, új korszak kezdődött Oroszországban ezzel a nappal, csak akkor még abban reménykedtek sokan, hogy nem tart örökké, vissza lehet majd térni a múlthoz.

Péter azonban lélegzetvételnyi időt sem engedett. Két hét múlva, 1700. január

4-én megjelent az újabb rendelet, amely megtiltotta a régi orosz nemzeti viseletet. Péter maga már évek óta nyugati szabású ruhákat hordott, s külföldi tanácsadói is, az udvar bojári többsége azonban még ragaszkodott a földigérő köntöshöz és a nagy süvegekhez, amelyekből minél többet tett fel valaki egymás tetejére, annál előkelőbbnek számított. Most már ennek is vége volt. A parasztok megtarthatták a viseletet, de a bojároknak most már a szakálluk után a kaftánjukat is levágta Péter, nemegyszer valóban ezt is saját kezűleg. A városokba jövő embereket a városkapunál tartóztatták fel, s ott vágtak le a köntösükből, ha túl hosszúnak találattott. A rendelet eredetileg a lengyel vagy magyar ruha viselését tette kötelezővé, hamarosan azonban a német, vagyis

általában a korabeli nyugati divat vált uralkodóvá. S aki meg akarta tartani a cár kegyét, vagy éppenséggel karriert akart befutni az udvarnál, annak át kellett öltöznie. A bojárok roppant kényelmetlenül feszengtek a szűkre szabott új ruhákban, alig várták, hogy hazamehessenek, s otthon nyugodtan felölthessék a régit. A cár azonban otthon sem hagyta őket békén. Igaz, nem mindjárt ekkor, hanem később, már Pétervároton, kötelezővé tette, hogy a bojárok meghatározott időközökben estélyeket adjanak, ezeken a cár is megjelent és mulatozott. S az estélyen már otthon is új módi szerint kellett öltözni. Péter ebben is éppoly kérlelhetetlen volt, mint katonai kérdésekben.

Mert persze ezek a kérdések voltak a legfontosabbak — a készülő új háború. A nagy követjárás már csak azért sem járt sikerrel, mert ekkor nem a török elleni háború állt az európai udvarok érdeklődésének az előterében. Nagyobb zsákmány volt kilátásban, az egész spanyol világbirodalom, a rengeteg aranyat jelentő nagy spanyol gyarmatbirtokok. A Spanyolországban uralkodó utolsó Habsburg-házi királynak nem volt utódja. Két hatalom is jelentkezett rokoni jog alapján a roppant örökségért, az osztrák Habsburgok, a császári korona nimbuszával, s egy tényleges európai nagyhatalom erejével, továbbá XIV. Lajos Franciaországa. Kit érdekelhet most a török birodalom sorsa, amikor nagyobb tétről van szó?

AZ ÉSZAKI HÁBORÚ

Péter hamarosan rájött erre, s igyekezett is minél nagyobb hasznot húzni a maga országa számára az európai hatalmak elfoglaltságából. Mint már láttuk, Ágost királlyal egy orosz—lengyel—dán koalíció tervét forgatta a fejében, amelynek együttesen térdre kellett volna kényszerítenie az akkori Európa egyik legnagyobb katonai hatalmát, a balti-tengeri térséget vitathatatlanul uraló Svédországot. A vasban és a parasztokban rejlett ennek az országnak az ereje; abban, hogy nagy vasérclelőhelyei voltak, s ezekből kitűnő vas- és acélárukat készített, meg abban, hogy a parasztok, akik negyedik rendként ott ülészték az országgyűlésen, nem

voltak úgy elnyomva, mint a többi országban, s így katonai erejüket is hasznosítani lehetett. 1697-ben egy 15 éves ambiciózus fiatalember került az ország élére, XII. Károly, aki éppenséggel a Balti-tenger feletti uralom további megerősítésére tört, kissé romantikus lelkesedéssel és még nagyobb öntudattal és magabiztossággal. Nem is olyan indokolatlanul. A Balti-tenger partvidékének jelentős része ekkor Svédország kezében volt. De Péter éppen ennek a partvidéknek egy részét szeretne volna kézrekeríteni.

Előbb a hátszínját kellett biztosítani, a törökkel vívott háborút lezárni. A karlócai békekongresszuson, 1698-ban orosz követ is részt vett, azzal az utasítással, hogy a törökökkel kötendő általános

békébe vegyék bele Oroszországot is. A törökök azonban, Azov ellenére, s az ottani veszteséget távolról sem feledve, Oroszországgal nem voltak hajlandók békét kötni. 1699-ben az orosz követ végül is csak kétévi fegyverszünetet tudott elérni. Péter számára ez korántsem volt elegendő. Az év nyarán ezért egy orosz fregatt vetett horgonyt az Aranyszarv-öbölben, ágyútorkait a szultán palotája felé irányították. Elterjedt az a hír, hogy egy egész orosz hadiflotta van felvonulóban. 1700. július 13-án Jemeljan Ukrajincev követnek sikerült 30 esztendőre fegyverszünetet kötnie. A törökök elismerték Azov elvesztét, igaz, hogy orosz részről is engedményt kellett tenni, nem sikerült fekete-tengeri kijáráshoz jutni.

De mit számított az! Péter már az új háború lázában égett. Már az előző évben elrendelte a katonatoborzást az új hadseregbe, külföldi tisztekre bízta a legénység gyors kiképzését. Éppen gyorsasága miatt ez a kiképzés nem volt megfelelő. S az orosz katonaság, amelyet Péter első reformjai amúgy is kissé megdöbbentettek, bizalmatlan volt a tisztekkel szemben, akik nem is tudtak mind oroszul. De Péter megint csak nem tudott várni. 1700 nyarára 27 gyalogos és 2 lovasezred állt rendelkezésére, meg jó néhány ágyú. Összesen 35 000 főt számolt a sereg.

Augusztus 8-án ért el Péterhez a hír, hogy Konstantinápolyban megkötötték a fegyverszünetet. Péter még aznap kiadta a parancsot az indulásra. Már csak azért

is sietnie kellett, mert dán és lengyel szövetségesei már korábban megkezdték a harcot a svédek ellen. Mi lesz, ha az orosz hadsereg elmarad a győztes ütközetekből? Azt már nem tudta Péter, hogy a dánok hadjárata túl gyorsan zajlott le. A közelgő európai konfliktusban, a spanyol örökösödési háborúban a svédek segítségére számító tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia nem támogatták a dánokat. Hadihajóik felvonultak, de nem avatkoztak a küzdelembe. XII. Károly Koppenhága hátában csapatokat szállított partra. Megint csak éppen augusztus 8-án (a mi naptárunk szerint 18-án) az ellenállásra képtelen Dánia már ki is vált a háborúból. Péter magára maradt nem túlságosan erős lengyel szövetségével, akinek, mint idegen származású

uralkodónak, nagy belső ellenállással is kellett számolnia.

Szeptember 23-án az orosz hadsereg megjelent Narva falai alatt. Ez az erődítmény volt a kulcsa a balti svéd birtokoknak. Péter világosan látta, hogy ennek a várnak a bevételeivel szinte ölébe hullanak a balti területek. De ezzel a svéd király is tisztában volt. Miután leverte a dánokat, s pillanatnyilag még a lengyelektől sem kellett félnie, mert Ágost éppen felhagyott Riga ostromával, 10 000 emberrel partra szállt Pernauban s Narvához sietett. November 18-án hajnalban Péter otthagya seregét a vár alatt. Később arra hivatkozott, hogy újabb erősítéseket akart hozni. Másnap megjelentek a svéd csapatok. A sűrű hóesésben megtámadták az ostromlókat, s rövidesen nagy győzel-

met arattak. Az oroszokat amúgy is megingatta a cár hirtelen távozása. Nem engedelmeskedtek a tiszteknek sőt, ellenük fordultak, s azok sietve megadták magukat a svédeknek, hogy megmentseék pusztá életüket saját katonáiktól. A magukra maradt orosz közlegényeket a kitűnően begyakorolt svéd ezredek felőrölték. Az egész tüzérség is a svédek kezébe került.

XII. Károly diadalittasan érméket vertett a győzelem emlékére. Az orosz sereget a vereség után annyira nem tekintette komoly ellenfélnek, hogy nem is üldözte. Sőt, évekig Lengyelországba vonult hadakozni, talán azért is, mert a lengyeleket tudva a háta mögött, nem mert behatolni Oroszországba. Az európai közvélemény pedig elkönnyvelte, hogy tévedett, amikor

Péter első reformjai után Oroszországban egy kialakuló új nagyhatalmat látott. Úgy látszik, mégiscsak azoknak volt igazuk, akik Oroszországot nem tartották komoly ellenfélnek. Hiszen az első összecsapásnál, amikor nem barbár törökökkel volt dolga, hanem európai csapatokkal, szinte pillanatok alatt összeomlott.

Kisebb hitű és csekélyebb tehetségű uralkodó Péter helyében nyilván a dánok példáját követte volna. Hiszen az egész tűzérség elvesztése, a hadsereg szétszórása után miben bízhatott Oroszország? Péter azonban ismét bebizonyította, hogy még uralkodónak sem hétköznapi ember. Azonnal felkereste a lengyel királyt, több ezer gyalogost és évi 100 000 rubel segélyt ígért neki, ha folytatja a háborút.

Hozzálátott Novgorod és Pszkov megerősítéséhez, arra az esetre, ha a svédek mégiscsak támadnának. A városi lakosságot kényszerítette, hogy sáncokat és árkokat ásson, még a szerzeteseket sem kímélte. Szinte a föld alól új hadsereget teremtetett elő. A külföldi tisztekkel szerzett rossz tapasztalatai után most már orosz tiszteket állított az élére. Az egykori szórakoztató zászlóaljakkból kinőtt két gárdaezred afféle tisztiiskola szerepét töltötte be, a nemesek közlegényként kezdték itt a szolgálatot, s miután beletanultak, elkerültek tiszteknek a seregekhez. A gyalogezerdek mellé 10 lovas, dragonyos ezredet is állított fel. Új ágyúkat öntetett, s mert nem volt elég a réz, a templomi harangok beolvasztását is elrendelte. Szinte hónapokkal a narvai

vereség után az újjáteremtett orosz hadsereg már megszerezte az első győzelme-
ket. Seremetyev két ízben is vereséget mért
a svédekre. 1702-ben az orosz csapatok
elfoglalták Nöteborg erődítmenyét, s
Péter a Schlüsselburg nevet adta a vár-
nak, hogy hangsúlyozza fontos szerepét.
1703. május 1-én elfoglalták az oroszok
Nyenskans erődöt, s ezzel kijutottak a
Finn-öböl partjára. Május 16-án Péter
elrendelte egy új város alapítását a Néva
torkolatánál. Az első épület, amely
Pétervározt elkészült, a Péter-Pál erőd a
Néva egyik szigetén, azzal a céllal épült,
hogy a bármikor várható svéd támadással
szemben védelmezze az új települést.
Hamarosan felépült azonban a kronstadti
erődítmeny is, a Péter-Pál erőd katonai
jelentősége megszűnt. Már ettől kezdve,

végig a cári uralom idején állambörtönnnek használták.

A svédek még mindig ott voltak a közelben, jóformán csak néhány kilométerre, Péter azonban kitartott elképzelései mellett. 1702-ben már műhelyeket állíttatott fel, hogy azokban a balti flotta számára építsék a hajókat. A háborúnak még csak nem is a kellős közepén, hanem az elején, mialatt a svédek egyik győzelmet a másik után aratták a lengyel és szász csapatok felett! De az oroszok is vívták tovább a háborút. 1704-ben elfoglalták Derptet, Narvát, Ivangorodot. XII. Károly még mindig keveset törődött a teljesen másodrendű hadszíntérnek tekintett balti terület sorsával. Az előző évszázadban kialakult helyzet bűvöletében élt, úgy tudta, hogy Lengyelország nagy-

hatalom, s hogy Oroszország elhanyagolható tényező.

Az ő főhadszínterén kétségtelenül sikerrel harcolt. 1706 nyarán Grodnónál körülfárta az 1705-ben a lengyelek segítségére érkezett orosz hadsereget, az Péter parancsára Kijev felé vonult vissza, hogy az embereket megmentse. Károly ekkor Szászországba tört be. Ágost gyorsan békét kötött vele Altranstädtben, hogy legalább Szászországot megmentse a maga számára. A lengyel trónról lemondott. Lengyelországban királyt kellett ismét választani. Károlynak megvolt a maga jelöltje Leszczyński Szaniszló személyében, aki a szász uralom elleni nemzeti ellenállás szimbólumává vált, Károly már 1704-ben felleptette mint ellenkirályt. Péter a maga jelöltjét szerette volna ellene

felléptetni. Ekkor vette fel az érintkezést II. Rákóczi Ferencsel, segítséget ajánlott neki a Habsburgok elleni szabadságharcban, ha elfoglalja a lengyel trónt. Rákóczi elfogadta a szövetségi ajánlatot, bár nem akart a lengyel trónra kerülni. Nem is sikerült a megválasztása, s az események hamarosan úgy fordultak, hogy Péternek sem állt módjában a megígért segítséget megadni.

Károly 1707 augusztusában elhagyta Szászországot, hónapokig még Lengyelországban időzött, s csak december végén indult Oroszország ellen. Nem volt világos, merre fordul, a balti területekre, vagy Moszkva ellen, vagy Ukrajnába. A határt hosszú szakaszon megerősítették az oroszok, a hadsereg zömét igyekeztek együtt tartani, hogy bárhol be tudják

vetni. Péter 1708 januárjában Grodnóba érkezett, s Károly gyors rajtaütéssel őt magát akarta elfogni. Péternek két órával a svéd csapatok megérkezése előtt sikerült eltávoznia. Elrendelte a visszavonulást kelet felé, azzal, hogy az orosz csapatok minden élelmet vigyenek magukkal, s amit nem tudnak elszállítani, semmisítsék meg. A svéd csapatoknak igen nehéz terepen, súlyos élelmezési zavarokkal küzdve kellett előrenyomulniok.

1708 júliusában Károly átkelt a Dnyeperen. Péter még előtte utolsó békeajánlatot tett, egy balti kikötő megtartása ellenében hajlandó volt minden egyéb balti hódításáról lemondani. XII. Károly, addigi sikereire emlékezve, csak annyit üzent vissza, hogy majd Moszkvában tárgyal a cárral. Először csakugyan

Moszkva ellen készült. Azután mégis Ukrajna felé fordult.

Ukrajna 1654 óta tartozott Oroszországhoz, de az egyesüléskor megígért önkormányzatot az orosz hatalom egyre inkább szűkítette. A kozák nemesség, a sztarsina elégedetlen volt a helyzettel. Ezt az oroszellenes hangulatot igyekezett kihasználni a hetman, Mazepa. 1707 nyarán titokban kapcsolatba lépett Leszczyński Szaniszlóval, mialatt még hűségéről biztosította a cárt. Már ekkor érkeztek ellene feljelentések, de Péter nem adott hitelt ezeknek. Csak 1708 októberében fordult vele szembe, amikor Mensikovtól, ekkor már talán legkedvesebb emberétől is kapott hírt Mazepa árulásáról. Ekkor kiáltványban fordult Ukrajna lakosságához, a pravoszláv val-

lástól való elszakadással és az ukránok elnyomásával vádolta meg a hetmant. A hetman a maga részéről most már ugyan-csak színt vallott, s kiáltványában orosz elnyomásról beszélt, amelytől az ukránok csak a svédek segítségével menekülhetnek meg.

Péter világosabban látta a helyzetet, tisztában volt azzal, hogy a kozák előke-lőség nagy nyomorba döntötte az ukrán parasztságot, s Mazepa szólamai az ukrán szabadságról meglehetősen üresen csenge-nek, hiszen csak a kozák nemesek szabad-ságát jelentik, szabadságukat arra, hogy az ukrán parasztokat kifosszák. És való-ban: Mazepa, aki sok ezer főnyi segéd-csapatot ígért a svéd királynak, végül is nem egészen háromezer lovassal jelent meg táborában. A számítás, hogy az

ukránokat sikerül Oroszország ellen fordítani, nem vált be. Károly megviselt és legyengült hadseregével és jelentéktelen kozák segédcsapatával fenyegető idegen közegben találta magát. A parasztok megtámadták csapatait, nehezítették előnyomulását. Spontán népi ellenállás bontakozott ki.

Még egy baljóslatú jelenségre kellett a svéd királynak felfigyelnie: még amikor Moszkva ellen készülődött, Lewenhaupt tábornok vezetése alatt nagyobb sereget indított útnak észak felől. Most arra számított, hogy egyesül majd ezzel a csapattal. De a svéd sereg Leszmajánál még 1708. szeptember 28-án súlyos vereséget szenvedett. Egyesülésről már szó sem lehetett.

A kényszerű téli szünet után, 1709. április 27-én Károly megkezdte a Dél-

Ukrajnában levő Poltava ostromát. Péter most már elszánta magát a döntő összecsapásra. Ő is ide összpontosította haderejét. Az oroszok számbeli fölényben voltak, 42 000 katonájuk volt az ütközetben részt vevő 24 000 svédvel szemben, s 72 ágyút vetettek be az ütközet során, míg a svédeknek összesen négy (más forrás szerint 30) használható ágyújuk volt, a többihez nem volt lőszerük. Június 27-én (a Gergely-naptár szerint július 8-án) került sor a Vorszkla folyó mellett az ütközetre. Már hajnalban megkezdődött a lovasság előcsatározása. Az első sikerek után Péter visszavonta a lovasokat, hogy szét ne szórja az erőket. Az utánuk nyomuló svéd csapatok az orosz ágyúk tüzébe kerültek. A svéd gyalogság nagy veszteségeket szenvedett. Ekkor

Péter támadásra csoportosította seregét, középen a gyalogsággal, kétoldalt a lovas-sággal, hogy bekerítse az ellenfélt. Károly is támadásra készült: döntő csapást akart mérni az oroszok centrumára. Reggel jó korán meg is indította csapatait, de kezdeti sikerek után az orosz ellentámadás megtörte a svédeket. Délelőtt 11 órakor a svéd sereg már menekülőben volt. Maga a király is megsebesült, otthagya a csatateret. A svéd hadsereg nagyobb része megadta magát. Egy kisebb rész dél felé menekült, de néhány nappal később, június 30-án Perevolocsnyánál, a Dnyeper partján ez is megadta magát az üldöző orosz seregnek. Csak a király és szűkebb kísérete tudott elmenekülni, továbbá Mazepa és a hozzá csatlakozott kozák előkelősé-

gek. A török birodalom nyújtott nekik menedéket.

Az északi háború, ahogy az erők e nagy mérkőzését azóta is szokták nevezni, egy csapásra új képet öltött. Igaz, hogy Narva ellenére az orosz csapatok már korábban is arattak részleges sikereket, de a Baltikum mellékhadszíntér-jellege és Károly lengyel- és szászországi győzelmei homályban hagyták ezt a tényt. Poltava után a hirtelen felfigyelő Európának is el kellett ismernie, hogy új nagyhatalom született. Lengyelországban ismét Ágost került a trónra. Dánia újra belépett a háborúba. Poroszország és Hannover védelmi szövetséget ajánlott föl Péternek. A következő évben az orosz seregek újabb sikereket értek el a Baltikumban, elfoglalták Rigát és Revalt, Viborgot és

Kexholmot. Riga ostromában Péter személyesen is részt vett.

XII. Károly pedig még mindig ott volt Törökországban és a 30 éves béke ellenére beavatkozásra próbálta rábírní a török kormányt. Az orosz kormány számára természetesen elfogadhatatlan volt ez az állapot, ultimátumot intézett Törökországhoz, s ebben követelte, hogy Károlyt utasítsák ki az országból. A szultáni kormányzat hajlott volna erre, de a konstantinápolyi osztrák és francia követ rábeszélésére végül 1710. november 20-án a török kormány megüzente a háborút, azzal az ürüggyel, hogy visszaköveteli Azovot. Megindult a század első orosz—török háborúja, amelyet azután ebben és a következő évszázadban még jó néhány újabb háború követett, de az eddigiektől

eltérően ezekben a fő hadszíntérré egyre inkább a Balkán félsziget vált, s az orosz kormány minden alkalommal szövetségeseinek tekintette a balkáni keresztény népeket, igyekezett is velük kapcsolatokat teremteni.

Most is így történt. Péter 40 000 főnyi sereggel indult meg a Duna irányában. A két román fejedelemség uralkodói, Dimitrie Cantemir moldvai és Constantin Brîncoveanu havasalföldi uralkodó egyaránt segítséget ígért. Az orosz beavatkozástól a török fennhatóság alóli felszabadulásukat remélték. Még egy szerb önkéntes csapat is csatlakozni kívánt a hadakhoz. Az oroszok a balkáni népek nagy törökellenes felkelésére is számítottak, ezért indult a hadjárat a Balkán felé.

Ezúttal azonban nem kísérte olyan siker az orosz fegyvereket, mint az utóbbi években. A balkáni pravoszláv népekhez intézett felszólításnak, hogy keljenek fel a török uralom ellen, ugyan volt eredménye, a nyugati tartományokban valóban kitörtek a felkelések. Az orosz hadsereg azonban, amelyet hevenyészetten szedtek össze s nem szereltek fel olyan jól, mint a svédek elleni harcban, elég nagy nehézségek között nyomult előre, s a Prut mellett egyszerre egy 100 000 főnyi hadsereggel találta magát szemben. Az ötszörös túlerőben levő törökök bekerítették az oroszokat. Egy pillanatra úgy látszott, Poltava minden eredménye megsemmisült, s Károly mégis triumfálhat. Péter tárgyalásokba kezdett. A tárgyalásokat a kiváló diplomata, Pjotr Pavlovics

Safirov alkancellár, szintén Péter egyik bizalmasa vezette, váratlan sikerrel.

Az 1711. július 12-én kötött béke pontjai, az adott helyzetet tekintve, szokatlanul enyhék voltak. Azovot ugyan vissza kellett adni, Taganrogot és Dnyeper erődítményeit le kellett rombolni, s az azovi flotta egy részét átadták a törököknek. A balti területek azonban nem kerültek szóba, s az orosz csapat, amely egyébként az első török támadást sikerrel vissza is verte, hazatérhetett. A kortársak megvesztegetést emlegettek, arról suttoztak, hogy Péter szeretője, Katalin, akit később feleségül is vett, összes ékszereit áldozta fel a nagyvezír megnyerése érdekében. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Baltadzsi Mehemed távolabbi politikai szempontokból volt

hajlandó ilyen enyhe feltételekre. Alkalmasint azzal számolhatott, hogy ha túlságosan meggyengíti Oroszországot, akkor az ismét kénytelen visszavonulni Európából. Márpedig az európai hatalmak részéről szorongatott Törökország számára nem volt érdektelen, hogy ezek a hatalmak most inkább Oroszország részéről lássák fenyegetve magukat, s így csökkentsék a török birodalomra nehezedő nyomást. A balkáni felkelések sem lehettek közömbösek a török hadvezetés számára.

Az orosz csapatok tehát kénytelenek voltak visszavonulni, Cantemir is velük ment. Brîncoveanu még a hadjárat elején átállt a törökök oldalára, s még azt is megakadályozta, hogy a szerb felkelők csatlakozhassanak az orosz csapatokhoz.

BELPOLITIKA A HÁBORÚ SZOLGÁLATÁBAN

Péter ismét teljes erejéből a Baltikum felé fordulhatott. Mielőtt azonban végigkísérnénk az északi háború további menetét a győztes befejezésig, meg kell itt állnunk, hogy egy pillantást vessünk Péter belpolitikai tevékenységére, s áttekintsük reformjait.

Uralkodásának legnagyobb része hadjáratokban telt el. Nyugaton, délen, délkeleten (a perzsák ellen) szinte szüntelenül folyt a háború. A háborúhoz pedig nemcsak pénz kellett (az is persze, még hozzá egyre döbbenetesebb mennyiségekben), hanem hadifelszerelés, ágyú, puskapor, egyenruha — s nem utolsósorban katona. Ez szabta meg Péter egész

tevékenységét, ennek a kérdésnek volt alárendelve minden, ebből a szempontból mérlegelte a teendőket, s végeredményben ebből a szempontból kell egész életművét is megítélni — vagy legalábbis ebből a szempontból is.

Mint már láthattuk, a sztrelec-katonaság felszámolása után más alapon kellett a hadsereg kiegészítését megoldania. 1702-től állandó hadsereget tartott fenn, zömében gyalogságot, s ennek emberanyagát rendszeres sorozások útján szerezte meg. Minden 25 jobbágyportának kellett évente egy katonát állítania, s aki egyszer bekerült a hadseregbe, az ott is maradt a szó szoros értelmében élete végéig, amíg el nem esett a harctéren, vagy olyan súlyosan nyomorékká nem vált, hogy már nem lehetett többé hasz-

nát venni. Akkor hazatérhetett — esetleg évtizedek múlva — a falujába, ahol többnyire már a nevét is elfelejtették. Az államnak mégsem okoztak sok gondot, mert nem is törődött velük, s a legtöbb katona úgyis otthagya a fogát a csata-tereken, vagy a betegség vitte el. A gyalogság tette ki az orosz hadsereg törzsét. A lovasság (a dragonyos ezredek mellett idővel magyar példára könnyű lovas huszárcsapatokat is szervezett Péter) inkább csak kiegészítés volt, éppúgy, mint a kozák és kalmük lovascsapatok. Uralkodása végére a szárazföldi hadsereg egységeinek összlétszáma mintegy 130 000 főt tett ki. Nagy jelentősége volt a tüzérségnek, és különösen a flottának. A tüzérségnél igyekezett egységesíteni, csak néhány típusú ágyút öntetett, hogy a lövedékek

utánpótlása könnyebben menjen, s ne kelljen jóformán minden ágyúhoz külön golyókat készíteni. Minthogy a tűzmes- terséget is személyesen kitanulta, nagy gondot fordított rá, s értett is hozzá. De még inkább a flottához. Minthogy az elsőnek megépített azovi flotta nagyobb részét a szerencsétlen török had- járatban elvesztette, a Fehér-tengeren megépített hajók mellett a balti flotta lett idővel a szemefénye. 1725-re ennek a flottának már 35 sorhajója volt, amelyek semmivel sem maradtak el a korabeli tengeri hatalmak, Anglia vagy Hollandia nagy hadihajói mögött, volt 10 fregattja és 200 gályája, amelyek az előbbi hajó- típusoktól eltérően nemcsak a szél erejé- vel haladtak, hanem evezők segítségével is. A flotta legénységét (uralkodása végén

mintegy 28 000 ember szolgált a hadihajókon) a nagy orosz folyók vidékéről toborozta.

Ilyen arányú szárazföldi és tengeri hadsereg felszerelése nem csekély gondot okozott. Valóban nagyszabású gazdaságpolitikát kellett folytatni ahhoz, hogy a szükségleteknek meg tudjon felelni. A hadsereg, s az egyre növekvő létszámú, az iparban foglalkoztatott lakosság ellátása megkövetelte a mezőgazdasági termelés fejlesztését, hiszen az ott foglalkoztatott lakosság egy részét átirányította az iparba. Ezért adta ki azt a rendeletet, a balti területek meghódítása után, az ottani tapasztalatokra hivatkozva, hogy sarló helyett kaszával arassanak. Mindjárt készítettetett is mintapéldányokat, elküldte mindenfelé, s a helyi közigazgatás vezetői-

nek megparancsolta, tegyenek meg mindent az új módszer meggyökereztetése érdekében. A szinte kizárólagos gabona-termesztést fellazította, dohányt termesztett például (hiszen a nagy udvari fogadásokon, az előkelőségeknél tartott társas összejöveteleken pipázni is illett, nemcsak inni, az igazhitűek nagy megbotránkozására) és szőlőt műveltetett, hogy minél nagyobb mennyiségben jusson borhoz. (Egyébként a tokaji bort nagyon szerette, s Tokajon külön orosz települést hozott létre azért, hogy innen szállítsanak az udvar szükségleteire nagyobb mennyiségben finom borokat.) Még gyógyfüvek termesztésére is volt gondja, meghonosította a nagyobb gyapjúhozamot nyújtó merinó juhokat. A vászon készítése érdekében pedig (hiszen sok kellett a nagy

hajók vitorláira) a len- és kendertermesztést sürgette.

Még nagyobb gonddal ügyelt azonban az ipar fejlődésére. Ezen a téren a nagyüzemek álltak érdeklődése előterében, a nagy munkáslétszámot foglalkoztató manufaktúrák, amelyek elsősorban a hadsereg számára termeltek. Vasérc akadt bőven a birodalom területén, elsősorban az Uralban, de már kevesebb volt a hozzáértő ember, aki ki tudja olvasztani, hogy ágyút öntsön belőle és puszkagolyókat készítsen. A nagyobb manufaktúrák műhelyvezetőit külföldről toborozta, bőséges ellátást, nagy fizetést ígért és adott a nyugati mesterembereknek, akik vállalkoztak a munkára. De hát a több száz munkást is foglalkoztató manufaktúrák emberanyagát egészében nem lehetett a

nyugati országokból idecsalogatni. Éppen ezért onnan vette a munkaerőt, ahonnan a legkönnyebben ment: az eddig mezőgazdasági robotban görnyedő jobbágyokat száz- meg ezerszám íratta hozzá valamelyik üzemhez, s azontúl a parasztok a manufaktúrákban teljesítették a robotot. Az Uralban 11 nagy manufaktúra működött, s mintegy 25 000 volt az állami parasztok száma, akiknek 100 versznyi körzetben a manufaktúrákban kellett dolgozniuk. A külföldi mestereket pedig kötelezte arra, hogy tanítsák meg az oroszokat a mesterség fogásaira.

Elsősorban vasgyártó üzemeket állított fel, hiszen a hadsereg számára ez volt a legfontosabb. Az urali kohók hamarosan olyan kitűnő vasat állítottak elő, hogy az bátran felvehetette a versenyt

a korabeli külföldi termeléssel. Szentpétervárott ágyúöntő üzemet hozott létre, a Moszkvában régebben működött felújította, új berendezéssel látta el. Az 1710-es években már több ezer volt a hazai üzemekben készített ágyúk száma. Más üzemekben a hajók felszerelésére készítettek vastárgyakat (horgonyokat például). A hadseregnek egyenruhára is szüksége volt: 15 üzemben csinálták a posztót. A vitorlák készítésére szintén 15 üzem állt készen. De bőrfeldolgozó, selyemfonó és szövő manufaktúrák is létesültek, s papírkészítő üzemek, hiszen az egész közigazgatás modernizálása, átszervezése az írásbeli ügyintézkést sokkal fontosabbá tette, mint addig.

Még ma sem lehet egészen pontosan megállapítani, hány üzem jött létre ebben

a korszakban: egyesek szerint mintegy 130 manufaktúra működött Péter uralkodásának a vége felé, mások szerint 200-ra tehető a számuk. Különösen az utóbbi esetben persze a kisebb, néhány embert foglalkoztató üzemeket is bele kell ebbe a számba érteni, de akadtak igen nagy létszámúak is; a moszkvai posztógyár 730 embert foglalkoztatott, s az ugyanott működő vitorlavászonkészítő üzem 1162 munkással dolgozott.

A legtöbb nagy üzem állami költségen épült, s az állam is tartotta fenn. Péter ugyan igyekezett magánosokat is bevonni az üzemek szervezésébe, elsősorban a kereskedőket, akiknek volt elég tőkéjük, hogy ilyen vállalatokat létrehozzanak. Azt is megtette, hogy a felállított és már

jól működő üzemet átadta a kereskedőknek, hogy azok folytassák az üzemeltetést. Ez azonban nem sok sikerrel járt. A kereskedők irtóztak a számukra teljesen szokatlan foglalkozástól, s szinte csak a kényszernek engedelmeskedve vállalták el. Pedig Péter igyekezett mindenben segíteni rajtuk. Minthogy a magánkézben levő manufaktúrák, különösen ha nem nagybirtokos volt a tulajdonos, aki ugyanúgy berendelhette a jobbágyságot robotra, mint az állam, nehézségekkel küzdöttek a munkaerő megszerzésében, 1721-ben megengedte, hogy a kereskedők jobbágyságot vegyenek bérbe, akiknek fizettek, s a jobbágyság ebből élt, igen nyomorúságosan persze, hiszen ebből kellett előteremteniük a földesúrnak járó pénzszolgáltatást is.

S ha eddig folyton arról volt szó, hogy Péter ezt vagy azt tette, gondoskodott erről vagy arról, ezt a szó szoros értelmében kell venni. Csakugyan személyesen ügyelt fel a teendőkre, tervezett és rendelkezett, ahogy a külföldre tanulásra küldött fiatalokat is nemegyszer személyesen vizsgáztatta hazatérésük után.

A manufaktúrák persze csak az ipari termelés egy részét szolgáltatták, a nagyobb rész a kézművesek keze alól került ki. Péter erre is ügyelt. Elrendelte a nyugati mintájú céhszervezet meghonosítását, átvette belőle mindazt, ami hasznosítható volt, elsősorban a termékek minőségének a megőrzésére irányuló szabályokat, de a nyugaton ekkor már a fejlődést korlátozó intézkedéseket, amelyek megszábták, hány embert fog-

lalkoztathatott a mester, vagy milyen mennyiséget termelhetett, nem honosította meg, s így az egész céhszervezet, amely nyugaton már gátolta a fejlődést, Oroszországban még a haladást szolgálta.

Itt kell megemlékezni Péter egyik legnagyobb szabású tervének a végrehajtásáról, az új város, a hamarosan hivatalosan is a főváros rangjára emelt Szentpétervár kiépítéséről. Még a mai városképben is érződik az a mindenre kiterjedő egységes nagy szabályozás, amely az akkori legfrissebb tapasztalatok felhasználásával korszerű, bámulatosan jól megtervezett várost hozott létre. A három főútvonal, amely sugárszerűen indul ki, nem az uralkodói palota, hanem a hajóépítést is szolgáló admirális épülete felől, mind a mai napig a város tengelye,

s a hozzá kapcsolódó nyílegyenes utcák hálózata páratlan benyomást kelt még ma is, hát még abban a korban, amikor egyéb európai fővárosok még teljes mértékben beszorultak a középkori város-alaprajz szűkös korlátai közé. És amit itt építettek, azt már kőből építették. 1714-től már csak itt volt szabad kőből építkezni, hogy minden kőműves itt dolgozhasson. Olyan területen, amelyik az alapítás pillanatában egészségtelen mocsár volt, állami intézmények épületei és főurak palotái emelkedtek. Messze környék egész parasztságának kellett bekapcsolódnia a városépítés munkáiba. Ma is tiszteletet parancsol az a szervező-készség, amely pontosan megszabta mindenkinek a munkáját, s a messze földről hozatott építőanyagokból felépítette a

kőrengeteget. Péter a maga számára igényelte ebből a legkevesebbet. Az első ház, amelyben pétervári tartózkodásai során lakott, inkább egy mai vikendháza emlékeztet, a későbbi paloták is a korabeli józan holland polgárházak méreteire voltak szabva. Ugyanakkor, amikor az admirális épülete vagy a legfőbb kormányzati szervek, az ún. kollégiumok nyílegyenesen felsorakozó, egységesen épített palotasora valóban impozáns látványt nyújtott, vagy amikor minisztere, Mensikov a kollégiumi épületek közelében a Vasziljevskij-szigeten nagyszabású palotát építtetett magának.

Pétervár nemcsak mint főváros, közigazgatási központ és hadikikötő volt fontos, hanem a kereskedelem szempontjából is. A külkereskedelem fejlesztése

ugyancsak egyik szívügye volt az ural-
kodónak. Részben sikerült is itt ered-
ményeket elérni. Perzsiával előnyös ke-
reskedelmi szerződést kötött. Kiterjesztet-
te a kapcsolatokat Kína és a közép-
ázsiai török államok felé. Az orosz ipar
már annyit állított elő, hogy még kivitelre
is futotta, éppen errefelé. A legszorosabb
kapcsolatot persze a nyugati országokkal
tartotta. Konzulátusokat állított fel a
nagy nyugati kereskedelmi központokban.
Pétervárott 1725-ben már 240 hajó fordult
meg, Rigában pedig ugyanebben az évben
303. Ez is mutatja, hogy a balti terület
megszerzése, az Európa felé kinyitott ab-
lak milyen fontos volt nemcsak külpoliti-
kai, hanem gazdasági szempontból is.

Kereskedőtársaságokat akart létrehoz-
ni az angol meg a hollandi társaságok

mintájára, erre ösztönözte minden újítás-
tól húzódozó kereskedőit. De itt már nem
ért el sikert. A külkereskedelem túlnyo-
mórását a külföldiek kezében maradt.
Azok pedig drágán adták az iparcikke-
ket, amelyeket behoztak, s olcsón vásárol-
ták az oroszországi nyersanyagokat, a
gabonát, a fát meg a szőrmét és bőrárut.
Péter reformjainak nagy tisztelője, Po-
szoskov, aki 1721-ben fejezte be a sze-
génységről és a gazdagságról írott köny-
vét, mondhatnánk Péter gazdaságpoliti-
kájának a tankönyvét, hiába érvelt ez
ellen, s hiába bizonygatta, milyen hátrá-
nyos a kereskedők számára is, ha drágán
kénytelenek vásárolni. A külkereskedelmi
mérleg mindezek ellenére aktív volt, az
1720-as években a kivitel nagyjából még-
egyszer akkora volt, mint a behozatal.

A belső kereskedelmi forgalmat is elő akarta mozdítani, s a roppant távolságokra való tekintettel a legolcsóbb közlekedést, a vízi közlekedést fejleszteni. Már 1698-ban kezdte meg a Volgát és a Dont összekötő csatorna építését, de azután az északi háború miatt kénytelen volt abbahagyni. A ladogai csatorna is csak a halála után épült meg.

Az iparfejlesztés és a kereskedelem bátorítása közvetett formában is a hadsereg szükségleteit szolgálta, hiszen ebből kellett fedezni, legalábbis részben, a nagy állami kiadásokat. 1701-ben az állami kiadások egészükben 2,5 millió rubelt tettek ki, s ebből 964 000 rubel volt a katonai kiadás. 1710-ben már 3 834 000 rubelre rúgott a kiadás, s ebből 3 010 000 a katonai, tehát a kiadásoknak mintegy

négyötöde. Ezeket a hatalmas összegeket valahonnan elő kellett teremteni. A kormányzat egyre emelte a külföldi áruk vámtételeit, az 1724-ben kiadott szabályzat egyes áruknál már az érték 37,5 %-át követelte meg vám címén, s ezt az összeget külföldi valutában kellett megfizetni. A dohány és a só árusítása állami monopólium volt, ebből is befolytak nagyobb összegek. Péter a pénzrontással is megpróbálkozott, hogy kevesebb ezüstöt tartalmazó érméket veressen a régi értékben, ezt azonban a nagyfokú ellenállás miatt nem tudta megvalósítani.

A legfőbb állami jövedelmet persze az adók jelentették. Az italmérési jog bérbeadása és a vámjövedelmek együttesen az évi adójövedelem 45 %-át tették ki. A nagyobb felét azonban a közvetlen adók.

A régi orosz adórendszer a portákra épült, tehát a paraszti háztartásokra, függetlenül az ott élők számától. A háború során azonban a porták száma erősen megfogyatkozott, kisebb részben közvetlenül a háborús pusztítások eredményeként, nagyobb részben azért, mert a családok együtt maradtak, a megnősült fiúk nem alapítottak külön háztartást, épp azért, hogy elkerüljék az adóztatást. Ezért az állam áttért a porta szerinti adóról a fejadóra (a nemesség és egyéb kiváltságos rétegek ez alól mentesek voltak). Az adó behajtására a földesurakat kötelezte. 1718-ban elrendelték az adóköteles lakosság összeírását (csak a férfiak számítottak adóköteleseknek, a nők nem). A földesurak azonban saját érdekükben kevesebb főt vallottak be, hogy így maguk

többet préselhessenek ki a parasztokból. Ezért Péter már 1724-ben elrendelte az összeírás felülvizsgálását, ez volt az első ún. revízió. 5,4 millió adóköteles férfit írtak össze, a parasztok mellett a városi lakosság zöme, a belső szolgálatra be rendelt cselédek, a vándorló napszámosok is mind kötelesek voltak adózni. (A birodalom nem orosz lakosságát ez a reform nem érintette egyformán, egyes területeken továbbra is érvényben maradtak a helyi adóformák, Szibériában pl. a prém ben szedett adó.) A fejadóra való áttérés egy szeriben háromszorosára növelte az adó köteles lakosság terheit.

És még ez sem volt elegendő. A kiadások egyre nőttek, s a bevételek emelkedése nem tartott lépést velük. Az államháztartás szinte állandósult deficittel küzdött.

Péter külön embereket tartott, a pribilicsi-
keket, akiknek egyetlen feladatuk abból
állt, hogy újabb adónemeket találjanak
ki. Megadóztatták a kéményeket, az abla-
kokat, a fürdőket. Időnként természetesen
katonai célokra, meghatározott egyszeri
egyenasadókat vetettek ki. A hihetetlenül
felsrófolt adók pedig még mindig elmarad-
tak a kiadások mögött.

Mindez az állam érdekében történt.
De mit is jelentett ez az állam valójában?
Az uralkodót? Őt is, persze, de igazán
csekély mértékben, hiszen, az akkori Euró-
pában egyedülálló puritanizmussal a ma-
ga személyére vagy az udvartartásra igen
keveset költött. A hadsereget? Hogyne,
jelentős mértékben, hiszen a költségek
nagyrészt erre mentek. De mindenekelőtt
és legfőképpen a nemességet. Péter tár-

sadarmi politikájának az alapja a nemesség, a feudális uralkodó osztály erősítése volt. Ennek érdekében 1714-ben két jelentős rendeletet adott ki. Az egyik az eddig valamiféle, katonai vagy állami szolgálattal megterhelt ún. pomesztyebirtokot, a szolgáló nemesség birtokát is örökölhetővé tette. Ezzel egy nagy történelmi folyamat végére tett pontot. A szolgáló nemesség a XVI. század óta az örökletes birtokokkal rendelkező bojárokkal szemben az uralkodó hatalmának megbízható támasza volt, ugyanakkor, mivel birtoka a szolgálat fejében járt, s nem volt örökölhető, hátrányos helyzetben is volt a főnemességgel szemben. A fejlődés útja a két birtokfajta és ezzel a nemesség két rétege közti különbség felszámolása felé vezetett. Péter rendelete ezt a fejlődést

tetőzte be. A nemesség most már egységesen örökletes birtokokkal rendelkezett, s szinte kizárólagos jogot kapott a jobbágyok tartására. Egységes renddé vált. S minthogy Péter a bojárok maradisága, ellenkezése láttán egyre barátságtalanabbul viselkedett velük szemben, egyre több nehézséget okozott nekik külön-külön, s ugyanakkor a szolgáló nemesség tagjait egyre nagyobb kitüntetésekben részesítette, új címeket adományozott, a régi arisztokrácia visszaszorult, s helyébe a szolgáló nemességből felemelkedő új arisztokrácia lépett. Ez foglalta el az állami hivatalok vezető állásait, különösen az egész állam fejlődése szempontjából kulcsfontosságú pozíciókban.

A másik rendelet megtiltotta a nemesi birtok feldarabolását. A birtok csak

egy tagban volt örökíthető, s ez megakadályozta a nemesi birtok felaprózódását, s vele a nemesség elszegényedését. A család többi férfitagjának, akik nem örököltek, állami szolgálatot kellett vállalniuk vagy a hadseregben és a flottában, vagy az állami hivatalnoki rendben. Életfogytiglan természetesen. A rendeletet már Péter idejében megkerülték a legkülönfélébb praktikákkal, s halála után hamarosan érvénytelenítették is, a nemesség szolgálati kötelezettsége azonban hosszabb ideig érvényben maradt.

A szolgálatot rendezte az 1712-ből származó rendelet, amely létrehozta a rangtáblázatot. Az állami szolgálatban 14 rangot vezetett be, párhuzamosan, egymásnak megfelelően a hadseregben (és más elnevezésekkel, de teljesen ennek

megfelelően a hadiflottában) és a hivatali szolgálatban a zászlóstól és a kollégiumi iktatótól (ez volt a 14. rang) fel az 1. rangot jelentő tábornagyi és kancellári tisztségig. Az első nyolc rangba sorolt tisztek vagy hivatalnokok nemesek voltak, tehát ha valaki nem nemesi származása ellenére bejutott ide, megkapta a nemesi rangot, mégpedig örökletesen. A beosztás, jelentéktelen kiegészítésekkel és módosításokkal, 1917-ig érvényben maradt. Igaz, hogy legnagyobbbrészt a nemesek kerültek be a hivatali állásokba és a tiszti rangokba. De, legalábbis Péter idején, nem kizárólag ők.

Mert igaz, hogy Péter hadseregében nem minden közlegény hordta tarsolyában a marsallbotot, ahogy az közel egy évszázad múltán a franciáknál a forra-

dalom hadseregében érvényes volt. De Péternek, éppen azért, mert maga is kivételesen tehetséges ember volt, volt érzéke mások tehetsége iránt is. Utálta a régi szokást, amely a hivatali állásokat nem az ész, hanem a származás szerint juttatta kinek-kinek. Környezetében felismerte, kire lehet nagy feladatokat bízni. S így nemegyszer előfordult, hogy egészen alacsony származású emberek tölthettek be igen magas méltóságokat. Mensikovra szokás ilyenkor hivatkozni, aki valóban a mintapélda. A mendemonda szerint ifjúkorában pirogot árult a piacon, s ha ez nem is biztos, kétségtelenül nem a nemesi rendből származott, mégis Péter legbizalmasabb embere lett, s afféle első miniszteri (ma azt mondanánk, miniszterelnöki) tisztséget töltött be. Hogy mel-

lette roppant hiú ember is volt, s rendkívüli módon értett a vagyonszerzéshez, mit sem változtat azon, hogy valóban megfelelt a rábízott feladatoknak, sokkal jobban, mint akárhány bojárivadék, aki csak vagyont örökölt, de észet nem, mert az az őseinek sem igen volt.

Hogy a nemesség mellett a városi polgárságra, elsősorban a kereskedőkre is volt gondja Péternek, arról már szoltunk gazdaságpolitikájával kapcsolatban. Hatálán nem is tudatosan és programszerűen, de lényegében véve ez az iparpártoló politika egyúttal az orosz burzsoázia létrehozásának a szándékát is magában rejtette. Péter elég sokat fáradozott, hogy maradi kereskedőiből modern vállalkozókat faragjon, eleget vesződött külföldi tanulmányutakra küldött gyermekeikkel,

eleget veszekedett állami vállalatokhoz juttatott képviselőikkel. Nem az ő igyekezetén és erőfeszítésén múlt, hogy ezen a téren nem sok sikert könyvelhetett el.

A szenvedő alanya az egész reformműnek természetesen a jobbágyság volt. A paraszt fizette az adót, a paraszt katonászkodott, a paraszt volt köteles drágán megvásárolni az állami manufaktúrák iparcikkeit, a paraszt volt köteles ugyanezekben a manufaktúrákban dolgozni, s mind ezen túlmenően a paraszt volt kénytelen megművelni a földet, mert hiszen minden igyekezet ellenére mégiscsak a földművelés maradt a gazdasági élet legfőbb ága. Hogy az egész fent levő társadalom és az államapparátus súlya erre az osztályra nehezedett, az Péter számára egészen természetes volt, nem is tűnődött el azon,

vajon rendjén van-e így. Nem is nagyon vethetjük szemére, hogy nem gondolkodott el ezen. Amit számon lehet kérni tőle, az csupán annyi, hogy az állam érdekében, az állami jövedelmek biztosítása érdekében tett-e valamit a parasztokért.

Alig. Az 1718-as összeírás, ill. annak első revíziója csak megerősítette a parasztok lekötöttségét, most már személy szerint mindenkit aszerint vettek számba, hogy kinek a jobbágya, s személy szerint a földesúrhoz volt kötve, nem a földhöz. Később szemére is vetették Péternek, hogy a parasztok földhöz kötése éppen-séggel az ő műve volt. Ez ebben a formában persze nem áll, de hogy a földhöz kötést módosította abban a formában, hogy a paraszt elsősorban a földesúrhoz tartozott, nem a földhöz, s ezért föld

nélkül is el lehetett adni, az kétségtelenül Péter intézkedéseiből következett. Maga is látta ezt, s 1721-ben rendeletet is tett közzé, amelyben igen szigorú hangon megróttá a jobbágyok föld nélkül való eladását, s megtiltotta, hogy a parasztcsaládokat ilyen eladás alkalmával elszakítsák. A tilalmat azonban ebben az esetben is kijátszották. A társadalmi program szempontjából tehát Péter uralkodásának a mérlege nem egészen pozitív.

De hát vajon egyéb téren mennyire az? Ha azt a területet tekintjük, amely sokáig a péteri reformok elsőrendű terepének tűnt, az államigazgatásban bevezetett reformokat, itt sem olyan egyértelműen pozitív az értékelés. Hiszen a közigazgatási reformok közül nem egy volt, amelyet maga Péter változtatott meg hamarosan,

mert kiderültek a hátrányai. Maga is bevallotta, különösen az első években hozott változtatásokról, hogy azokat sietve rendelte el, nem kellő körültekintéssel, s ezért kell módosítani vagy éppen teljesen megváltoztatni. De mégis volt köztük olyan, s éppen a fontosabbak, amelyek hosszú időre meggyökereztek.

A legjelentősebbek a központi kormányzat rendszerét érintették. A bojárduma, évszázadok óta a legfelsőbb tanácsadó szerv, amely válságos időkben valóban az ország ügyeinek legfőbb intézője volt, a század végére már elvesztette jelentőségét. Ahogy az egyik kortárs megírta, a bojárok csak a szakállukat simogatják, de egyébre nem alkalmasak. A nagy követjárás idején még összehívták, de Romodanovszkij herceg, aki Péter nevében

vezette az ülést, maga nem is volt a дума tagja. Utána pedig már teljesen feleslegessé vált. Péter, a hivatalos szervek megtartása mellett, az új század első éveiben a tényleges kormányzatot a maga bizalmasaival, a kabinet tagjaival folytatta.

Amikor 1711 elején elindult a szerencsétlen török hadjáratba, február 22-i rendeletével hívta életre a *Kormányzó Szenátust*, mint távollétében a legfelsőbb államhatalmi szervet. Feladata az volt, hogy felügyeljen a bíróságok munkájára, gondoskodjék az adók behajtásáról, ellenőrizze az állami pénzügyeket, a vidéki közigazgatást, a kereskedelmet. Eredetileg csak 9 tagja volt. A kollégiumok rendszerének az életbeléptetése után ezek vezetői is a Szenátus tagjai lettek. Azután megint úgy látta Péter: mégsem lehet,

hogy a kormányshékek vezetôei maguk is tagjai legyenek annak a testületnek, amelyik éppen az ô munkájuk ellenôrzésére hivatott. Ezért 1722-tôl kezdve csak a három legfontosabb kollégium, a külügyi, hadügyi és tengerészeti vezetője volt hivatalból a Szenátus tagja, a többieket csak szükség esetén rendelték be egy-egy ülésre. Bármilyen nagy funkciót is bízott Péter a Szenátusra, s bár a „kormányzó” jelzôt is megkapta az intézmény, a szenátorok tekintélyére nem volt olyan kényes, a két gárdaezred tisztjeit bízta meg ellenôrzésükkel. Azután mégis helytelennek találta ezt, s 1722-ben, az előbbi intézkedéssel egyidôben, létrehozta a főügyészi intézményt. A főügyész ettôl kezdve ellenôrizte a Szenátus működését, s egyúttal közvetlen felügyeletet gyakorolt a helyi

közigazgatás felett is, az általa kinevezett ügyészek segítségével.

Idővel a Szenátus mellett még egyéb ellenőrző tisztségeket is szervezett. Ilyen volt a generálreketmejszter (Péter nagyon kedvelte az idegen szavakat, s a holland, német meg francia kifejezések, amelyek ma is élnek, nagyrészt az ő korában kerültek az orosz nyelvbe). Feladata az volt, hogy összegyűjtse a hivatalnokok ellen beadott panaszokat, s eljárjon, ha szükség van rá. A heroldmejszter a nemesi rend tisztaságára ügyelt fel, nyilvántartotta az egyes családokat. A főfiskális és az általa kinevezett helyi fiskálisok (a főügyész és ügyészei mintájára alakult ez a szervezet) a korrupció ellen harcoltak. Kevés eredménnyel egyébként, mert a hivatalnokok megvesztegethetőségét és pénz-

hajhászását nem sikerült kiirtani. Alekszej Nyesztyerov főfiskális kérlelhetetlen harcot folytatott a korrupció ellen, mindenki rettegett tőle, míg csak egy szép napon ki nem derült, hogy maga is elfogadott megvesztegető pénzeket.

A gyakori módosítások is mutatják, hogy ez a szenátusi reform a megvalósítás pillanatában nem volt teljesen átgondolt intézkedés, a cár maga sem tudta még pontosan, minek szánta. A későbbiekben egyre inkább már csak a felső bíróság szerepe jutott számára. A kollégiumi reform azonban már sokkal maradandóbb jellegű volt, nem is kellett rajta módosítani a következő század elejéig.

A központi kormányzat szervei, amelyek nagyjából a mi fogalmaink szerinti

minisztériumoknak feleltek meg, a XV. század vége óta az ún. prikazok voltak. Az eredetileg lassan kialakult, s bizonyos kormányzati ágakra specializálódott kormányshékek száma azonban az idők folyamán meglehetősen megnőtt, Péter korában már mintegy 50 volt a számuk, s ügyintézésük egyre áttekinthetlenebbé vált, mert hol a teendők alapján hozták őket létre, a külügyek intézésére vagy az állami pénzügyek ellátására, hol területi alapon (Ukrajna csatlakozása után pl. a kisorosz prikazt), hatáskörük egyre inkább elmosódott, egymás ügyeibe állandóan beleszóltak. Az északi háború későbbi, viszonylag nyugalmasabb éveiben kezdett foglalkozni Péter valamiféle gyökeres reform gondolatával. Több embert kifejezetten azzal a céllal küldött külföldre,

hogy az ottani központi közigazgatást tanulmányozzák. Így hozta létre végül 1718-ban a kollégiumok intézményét. Az államigazgatás különböző ágainak az élére (külügy, hadügy, kereskedelem, bányászat és manufaktúrák stb.) egy-egy kollégiumot állított, kollektív testületet, amely elnökből (ez rendszerint orosz főúr volt), alelnökből (ez meg rendszerint külföldi szakember) és néhány tagból állt, akik bizottsági üléseken többségi alapon hozták meg döntéseiket. A kollégiumi tanácsosok és ülnökök mellett mindegyik kollégiumnak megvolt a maga kancelláriája, a kollégiumi titkárral, levéltárossal, kancellaristákkal és alkancellaristákkal, másolókkal és almásolókkal, akik az írásbeli ügyintézés mindennapos teendőit látták el. Az egységes ügyvitel, az ügykörök

pontos és szigorú elhatárolása, a kiterjedt írásbeliség (ilyen arányokban szokatlan jelenség a korábbi közigazgatási gyakorlathoz képest) valóban jól működő és hatékony szervezetet hozott létre.

Nem volt ilyen eredményes Péter reformtevékenysége a helyi *közigazgatás* átszervezésében. Pedig az egyik első reform éppen erre vonatkozott, még 1699-ben Moszkvában az ún. Ratusának a létrehozása, amelynek a feladata a vidéki városok feletti felügyelet volt. Amikor Moszkva fokozatosan elvesztette a jelentőségét, ennek a helyébe állította fel 1722-ben a szentpétervári főmagisztrátust, nagyjából azonos jogkörrel.

Ez azonban csak a városi lakosságot érintette, a jóval nagyobb rész, a paraszt-

ság meg a vidékeken lakó nemesség is a régebben kialakult vajdai szervezet alá tartozott. Már Péter előtt, 1681-ben felvetődött a terv, hogy ennek helyébe valami más szervezetet állítsanak. De csak az 1708-as nagy parasztfelkelés leverése után került sor az első kísérletre. Az országot 8 kormányzóságra osztották fel, mindegyiknek az élén kinevezett kormányzó állt, aki a polgári és katonai közigazgatást egyaránt a kezében tartotta. Néhány évvel később, 1713-ban Péter kísérletet tett valamiféle nemesi helyi önkormányzat létrehozására, a kormányzó mellé 8—12 Landratot állítottak (porosz mintára), akiket elvben a nemesség választott, gyakorlatban a Szenátus nevezte ki őket. Két évvel később a kormányzóságokat kisebb körzetekre osztot-

ták fel,"mindegyiknek az élére ismét egy-egy Landratot állítottak. Azután 1719-ben egészen megváltoztatták a rendszert, ezeket a körzeteket megszüntették, s az országot 50 tartományra osztották fel, mindegyiknek az élén a helyi nemesség soraiból kinevezett vajdával, s mellette működő kancelláriával. A gyakori változtatások azonban azt mutatják, hogy a rendszert még nem sikerült jól kialakítani. Ugyancsak nem volt végleges az a kísérlet, hogy a bíráskodást elválasszák a közigazgatástól olyan formában, hogy az országot, a közigazgatási beosztástól függetlenül, 10 bírósági körzetre osztották fel, ezen belül tartományi és városi bíróságokkal. A városi lakosság felett a felső bírósági jogkört a Főmagisztrátus gyakorolta.

Péternek a *pravoszláv* egyházhoz fűződő, bensőségesnek éppen nem mondható viszonyáról már szóltunk egy-két szót. Ő maga egyáltalán nem volt vallásos, nem szerette a papokat, különösen nem a szerzeteseket, igyekezett is korlátozni a számukat, mert azt tartotta, teljes joggal, hogy mások munkáján élösködnek, s maguk semmit sem dolgoznak. A vallás és az egyház politikai szerepével, a fennálló rend védelmében betöltött funkciójával azonban alapvetően tisztában volt, s esze ágában sem volt, hogy az egyházi szervezetet eltörölje. De azt tudta, hogy egész rendszerének egyik legerősebb és legengesztelhetetlenebb ellenfele a felsőpapság, élén az orosz egyház fejével, a pátriárkával. Igaz, hogy az orosz egyház évszázadok óta beilleszkedett az orosz

állam rendszerébe, elismerte az államhatalom fennhatóságát, de csak a gyakorlatban. S a pátriárkai intézmény fennállása mindig magában rejtette azt a veszélyt, hogy birtokosa egyszer majd megint szembefordul az uralkodóval, ahogy csak alig néhány évtizede Nyikon pátriárka már egyszer megkísérelte. Épp ezért, amikor 1700-ban meghalt Adorján pátriárka, Péter nem nevezett ki új egyházfőt, hanem egyik megbízható emberét, Sztyefan Javorszkij rjazanyi metropolitát bízta meg a helyettesítéssel. S amikor még Javorszkij is szembefordult egyes intézkedéseivel, teljesen új egyházigazgatási szervezetet hozott létre. Felállította az ún. Szent Szinódust, a kollégiumokhoz hasonló testületet, 1721-ben Javorszkij lett az elnöke, tagjai pedig a főpapság

soraiból kerültek ki. Aztán Javorszkij halálát ismét felhasználta, s nem nevezett ki többé elnököt, hanem a világi főügyész, akit a cár nevezett ki, lett ténylegesen az intézmény vezetője. Péter teljesen, most már forma szerint is vitathatatlanul az államhatalom alá rendelte az egyházat. Megtartotta azt, amire szükség volt, az egyház támogató szerepét, s véglegesen elvette a lehetőségét annak, hogy az egyház valaha is szembefordulhasson a világi hatalommal.

Egyébként az eddigi gyakorlattal teljesen ellenkező módon nem biztosította a pravoszláv egyház uralkodó helyzetét, nem volt türelmetlen a más vallásúakkal szemben, hanem még az akkori Európában is elismerésre méltó módon megengedte egyéb felekezetek működését. Ez

különösen a protestánsok szempontjából volt fontos, hiszen a balti területtel együtt jelentős számú evangélikus lakosság is került orosz fennhatóság alá. A protestáns egyházakkal úgyis rokonszenvezett valamelyest, de még a katolikus egyházzal szemben sem lépett fel, megengedte a különböző felekezetek istentiszteleteinek a megtartását. Sőt még a szakadárokkal, a raszkolnyikokkal szemben is elnéző volt, s csupán akkor fordult ellenük erélyesen (fejadójukat a duplájára emelte, s eltiltotta őket mindenféle állami hivatal viselésétől), amikor reformjainak az ellenzőit támogatták.

S bár sokat szoltunk már különböző reformjairól, még mindig nem említettük a *kultúra* terén kifejtett működését. Ahhoz a nagyszabású átalakításhoz, amelyet az

országban véghezvitt, jól képzett szakemberekre volt szüksége, mindig és mindenütt külföldiekre nem hagyatkozhatott. Iskolákra volt szüksége. Igaz, hogy szakiskolákra. A műveltség, amelyet adni kívánt, egy elit réteg műveltsége volt, a kevés számú szakemberé. S itt is a hadsereg szükségletei álltak az első helyen. Az első szakiskola az 1701-ben Moszkvában felállított hajózási szakiskola, majd hamarosan egy tüzérségi iskola volt, azután 1707-ben Moszkvában orvosi főiskola, 1712-ben hadmérnöki iskola, 1715-ben Szentpétervárott tengerészeti akadémia. Valamelyest szélesebb körű oktatás terve csak azzal vetődött fel, hogy 1711-ben elrendelte a nagy manufaktúrák mellett ipariskolák létrehozását. 1714-ben pedig megjelentek a városokban

az első elemi iskolák, természetesen a polgárság, elsősorban a kereskedők igényeihez szabva. Az elitképzés köre némileg kitágult, de még messze volt attól, hogy széles néprétegekre terjedt volna ki. De hány országot találunk ekkor Európában, ahol legalább ennyi megvolt?

És ezt az elitet nemcsak egyszer kellett a maga szakmájában kiképezni, hanem — hogy modern fogalommal éljünk — állandóan továbbképezni. 1703-ban kezdte kiadni Moszkvában az első nyomtatott újságot. A nehézkes ógyházi szláv betűk nem voltak alkalmasak arra, hogy serkentsék az olvasásra az embereket. Új betűformákat dolgoztak tehát ki, a cirkalmas és agyondíszított cirill betűket a korabeli latin betűkhöz hasonlították. S Péter személyesen is részt vett ebben a mun-

kában, saját kezűleg javított, s húzta ki azokat a betűformákat, amelyek véleménye szerint nem feleltek meg. Ma is lényegében azt a cirill ábécét használja az orosz nyelv, amelynek betűrendszerét 1708-ban alakította ki Péter.

S ha már megvan az új betűtípus, akkor minél többet kell nyomtatni. A század első negyedében egyszerre magasra szökik az Oroszországban kiadott könyvek száma. Péter itt megint személyesen is figyelemmel kísérte a fejlődést, ügyelt arra, milyen nyugati munkákat fordítanak le (hiszen a kiadott könyvek zöme fordítás volt németből, franciából, latinból). Nem szépirodalmat fordíttatott, ahhoz neki magának sem volt érzéke, hanem szakmunkákat, elsősorban a hadászat köréből (mi egyebet is várhatnánk tőle, az

orosz hadsereg átszervezőjétől, a poltai győztestől!), meg matematikai munkákat, orvosi kézikönyveket, naptárakat. Arra is volt gondja, hogy a könyvek mindenfelé eljussanak, s minél többen használják is.

Bár a hadtudományt tartotta mindenekfelett valónak, s a technika, meg kisebb részben a természettudományok iránti érdeklődése mindvégig uralkodó maradt, volt érzéke általában a tudomány jelentősége iránt, s valami, kissé gyermeteg, kissé öntudatosan alázatos tisztelete a tudás, a szakértelem iránt és minden iránt, ami ezzel együtt jár. Ő indította útjára Behring expedícióját. A Pétervároth felállított Kunszt-kamera még inkább a gyermekded érdeklődés kielégítését szolgálta, hiszen az volt a rendeltetése, hogy

minden érdekességet egybegyűjtsön; az új technikai szerkezetek, műszerek, preparátumok mellett a kétfejű borjú is elért. De arról sem szabad megfeledkezni, hogy elrendelte a kolostorokban őrzött krónikák és oklevelek lemásolását és beküldését. Ha a rendeletet valóban végrehajtották volna, ma jóval több forrás állna a kutatók rendelkezésére. S hogy a legújabb kort se hanyagolja el, megíratta az északi háború történetét, s maga ellenőrizte a munka menetét. És végeredményben, bár csak halála után valósult meg, ő rendelte el az orosz Tudományos Akadémia felállítását, s eredeti elképzelése szerint a legfelsőbb tudományos intézmény mellett, amely országosan irányítaná a kutatást, ott volna a könyvtár, továbbá a gimnázium és egyetem, a

tudósok utánpótlásának a biztosítására.

A szépirodalom és a művészetek egyéb ágai hidegen hagyták. Egyedül még a színház érdekelte, látványos volta miatt. 1702-ben létrehozott egyet Moszkvában, de csak 1707-ig maradt fenn. A tudományra még szükség van a háború legnehezebb perceiben is, de látványosságokra?

AZ UTOLSÓ ÉVTIZED

Mert a háború ott kísértett továbbra is. Ahogy Poltava nem vetett neki véget, ahogy a Prut menti megaláztatás sem jelentette a befejezést. Csak éppen vissza kellett megint térni északra, a balti hadszíntérre. Károly még ott maradt ugyan Törökországban, de tábornokai folytatták a harcot, a király utasításai szerint. Csakhogy Poltava után egyre erősödő orosz fölényel. 1713-ban a balti flotta már elfoglalta a Viborg és Helsingfors (a mai Helsinki) közt elterülő tengerpartot, s az év augusztus 28-án minden ellenállás nélkül megszállta Abö szigetét. Hol volt már a svédek balti-tengeri uralma? Szárazföldön az oroszok már min-

denütt fölényben voltak. Oroszország hathatós segítséget tudott már nyújtani szövetségeseinek, orosz csapatok harcoltak Pomerániában és Dániában. 1714-ben már a tengeren is bebizonyosodott az orosz fölény. Hangö-udde mellett július 27-én az orosz gályák elfogták a svéd hajóhadat, megszállták az Åland-szigeteket. A háború már a svéd terület felé közeledett.

Ezt már a szövetségesek is megsokallották. Dánia és Poroszország nem sietett a megígért segítséggel. A háttérben az angol diplomácia működött, hogy megakadályozza Oroszország túlságos megerősödését. Péter újból szövetséges után nézett. Már Rákóczival annak idején azért tartotta fenn a kapcsolatokat, mert abban reménykedett, hogy az erdélyi fejedelem

szövetséget hozhat létre XIV. Lajos francia királlyal. Akkor ez nem sikerült. 1716-ban Péter személyesen indult útnak Hollandiába és Franciaországba, hogy megnyerje szövetségeseiként. A francia kormány azonban reális segítséget nem nyújtott.

Péter végül is elszánta magát a tárgyalásra. Időközben Károly már hazatért, megbízottai az Åland-szigeteken tárgyaltak a békéről. Most már Károly is hajlott rá. De 1718-ban, amikor éppen Norvégiában harcolt, egy dán kézben levő erődítményt ostromolt, halálos lövés érte. Az új uralkodó, Ulrika Eleonóra, kezdetben, egyes svéd politikai körök nyomására, folytatni kívánta a háborút.

Pedig Svédország esélyei egyre inkább csökkentek. Az orosz fölény már nyo-

masztó volt. Az orosz csapatok három ízben is partra szálltak svéd területen, 1719-ben Stockholm környékét dúlták fel. A következő évben pedig Grönhamm szigete mellett az orosz flotta újabb nagy győzelmet aratott a svédek felett. Az angol kormányzat ugyan biztatta a svédeket a háború folytatására, de az angol hajóhad nem nyújtott segítséget a döntő pillanatban. Most már a svéd kormány is belátta, hogy a további háború csak újabb vereséget és területi veszteségeket hozhat. 1721. augusztus 30-án Nystadtban megkötötték a békét. A több mint két évtizede húzódó északi háború véget ért. Az elfoglalt területek közül Oroszország megtartotta Észtországot, Livóniát, Ingermanlandot és Karélia egy részét. Finnországot visszaadták a svédeknek. Orosz-

ország még arra is kötelezte magát, hogy 2 millió tallér kárpótlást fizessen Svédországnak az elvesztett birtokokért.

Péter szeptember 3-án szerzett tudomást a békekötésről. Mérhetetlen és fékezhetetlen volt az öröme. Egy héttel később több napos nyilvános álarcosbál zajlott le Pétervárott, Péter az asztal tetején táncolt és énekelt. Október 20-án a Szenátus felkérte, hogy vegye fel a császár, a haza atyja címet és a Nagy melléknevet. Két napra rá, ágyúdörgés és harangzúgás közepette egyházi ünnepség adta hírül, hogy Péter elfogadta a ráruházott címeket.

A béke nem tartott sokáig. A következő évben Péter megindította a háborút Perzsia ellen, amely ebben az időpontban éppen a hanyatlás állapotában volt, s

a szomszédos török birodalom már készüldött, hogy rovására kiegészítse birtokait, kárpótolja magát európai veszteségeiért. Péter egyes tanácsosai már régóta javasolták, hogy előzze meg a török támadást. 1722 júliusában Péter ismét csapatai élére állt, s Derbent városa ellenállás nélkül megadta magát. Péter hazatért. Csapatai a következő év nyarán Bakut is elfoglalták. A grúz uralkodó, VI. Vah-tang, Kartlia királya segítséget ígért Péternek a további harcban, az örmény pátriárka is hasonló értelemben nyilatkozott, ha nem is tudott 40 000 katonát ígérni, mint a grúz király. A segítség felhasználására azonban nem került sor. Perzsia békét kért. Péter ekkor fogalmazta meg pontosabban területi igényeit a Szentpétervárra küldött perzsa követ, Izmail

bég előtt. A békefeltételeket Perzsia elfogadta. Az 1723. szeptember 12-én kötött szentpétervári béke értelmében a két nagy kereskedőváros, Derbent és Baku, valamint Gilján, Mazanderán és Asztrabad tartományok az orosz császár örökös tulajdonába mentek át. Oroszország megszerezte a Kaszpi-tenger nyugati és déli partvidékét, s megakadályozta azt, hogy ezeket a török birodalom hódítsa el Perzsiától.

Péter minden oldalról biztosította országát. Erős volt ez a birodalom, tekintélye páratlan módon megnőtt az utolsó két évtizedben. És Péter még alig volt 50 éves. Remélhető volt, hogy még sokáig él, s ha egyszer át kell adnia a hatalmat, olyan embert talál rá, aki méltó lesz életműve folytatására. De ki legyen az? Péter még

1722-ben rendeletet hozott arról, hogy az uralkodó maga jelöli ki utódját. Néhány évvel korábban Péter örömmámorban úszott, amikor fia megszületett. Nem egy kényszerű házasság fanyar gyümölcse volt, hanem szerelmi házasságból született. Az új feleség (Lopuhinát már régen kolostorba küldte Péter) egy észt markotányoslány volt, aki Riga ostrománál nyerte meg Mensikov tetszését. Amikor a cár megismerte, gyorsan elvette Mensikovtól, s hamarosan nemcsak a szeretője lett, hanem hites felesége. Két fiút és két leányt szült az uralkodónak, de mindkét fiú még atyjuk életében meghalt, csecsemőkorban. Közülük nem jelölhette ki az utódot.

Az igazi utódot, azt, aki megérti őt, és folytatja, amit ő megkezdett. Pétert már egyszer érte csalódás. Emlékszünk rá,

első házassága nagyon rosszul sikerült. Az első gyermek, a trónörökös, akit Péter atyjára emlékezve az Alekszej névre kereszteltek, nem felelt meg várakozásainak. Pedig Péter mindent megtett, hogy a nem egészen tehetségtelen fiúban felkeltse az érdeklődést eljövendő hivatása iránt. Taníttatta, maga is ellenőrizte tanulmányait. De Alekszej nem szívesen tanult, Péter tudásvágya hiányzott belőle, energiája még inkább. Ha napi három órát görnyedt az íróasztal felett, már nem bírta tovább, s elvonult imádkozni vagy szórakozni. Igaz, Péter vele szemben is ugyanolyan türelmetlen volt, ugyanúgy hajszolta, hogy azt tegye, amit apja kíván, ahogy minden egyéb alattvalójával tette. S Alekszej egyre inkább visszariadt ettől. Sohasem tudta megbocsátani neki, hogy

anyját kolostorba küldte, s őt ott hagyta magára, idegenek közt, akik a kötelező tiszteletet megadták a trónörökösnek, de egyebet semmit. S ráadásul Péter, pedig a maga példáján tapasztalhatta, mit jelent a mások választotta feleség, mégis politikai okokból házasságkötésre kényszerítette: el kellett vennie Charlotte von Wolfenbüttel hercegnőt, VI. Károly császár rokonát. Alekszej csak megérának nevezte, s egy finn jobbágyleány, Afroszinja karjaiban keresett vigaszt. A szerencsétlen hercegnő néhány napra rá, hogy megszülte fiát, a későbbi II. Pétert, meg is halt. Péter ekkor ismét (1715-ben vagyunk) levélben szólította fel fiát, hogy javuljon meg, különben kizárja a trónöröklésből.

Mert Péter előtt sem maradt titok, hogy Alekszej makacssága és atyjával

való ellenkezése nemcsak a nagy atya árnyékában elbátortalanodott, összehasonlíthatatlanul gyengébb tehetségű fiú ellenállása, hanem nagyobb erők húzódnak meg mögötte. Alekszej már neveltetése során állandóan a régi és az új közt hányódott. Ha német nevelője európai illemszabályokra tanította, a bojárok, akik ott voltak udvarában, éppen az ellenkezőjére biztatták. Misztikus lélek volt, Péterrel ellentétben erősen vallásos, akinek a fejében ugyancsak megfordult a sokak által hangoztatott gondolat: hitetlen atyja valójában az antikrisztus. Mindazok, akik elleneztek Péter reformjait, csak a szigorú rend miatt nem mertek szólni, a főpapok és bojárok, a kereskedők és a szakadárok, mind Alekszejben reménykedtek. Csak haljon meg minél hamarább a sátánfajzat,

az antikrisztus, Alekszej majd valóban igazhitű cár lesz, aki visszatér ősei szokásaihoz, szakít a külfölddel, a lehetetlen ottani viselettel, az idegenek pártolásával, az örökös háborúkkal és követjárásokkal. A szent Oroszország ismét jogaiba lép majd, s amit Péter tett, egy csapásra elmúlik, mint valami rossz álom.

Amikor Péter felszólította, hogy ha nem akar részt venni a kormányzásban, s nem hajlandó a reformokért dolgozni, vonuljon kolostorba és álljon be szerzetesnek, titkos tanácsadói is javasolták ezt, azzal, hogy Péter halála után majd az erőszakra hivatkozik, akkor felmentik a szerzetesi fogadalom alól, s az ország élére állhat. Péter azonban még mindig bízott benne, hogy a maga oldalára állíthatja, s ezért nem ragaszkodott a trónról

való lemondásához. Csak amikor 1716-ban külföldre ment, előbb Hollandiába, aztán Franciaországba, ahogy már azelőbb említettük, akkor ijedt meg, hogy távollétében a reakció felülkerekedik, s Alekszejt ültetik a trónra. Ezért még útközben, Koppenhágából levélben felszólította, hogy vagy jöjjön utána külföldre, vagy vonuljon csakugyan kolostorba. Alekszej megragadta az alkalmat, bejelentette, hajlandó atyját követni, de Libavából dél felé fordult, s a bécsi császári udvarba menekült. Bécs menedékjogot adott neki, egy ideig Tirolban élt, azután Nápoly közelében, kedvelt Afroszinjájával, aki apródnak öltözve elkísérte.

Péter megbízottai azonban a nyomára jöttek, s rábeszélték, térjen haza. 1718. január 31-én érkezett meg Moszkvába,

abban a tudatban, hogy atyja megbocsátott neki. Néhány nappal hazaérkezése után ünnepélyesen le is mondott a trónról. Péter azonban azt követelte, hogy számoljon be minden tettéről, levelezéséről, terveiről. A megbocsátás csak abban az esetben érvényes, ha semmit sem hallgat el. Alekszej vallott, mert azt remélte, hogy elvonulhat, feleségül veheti Afroszinját, s megmenekül az udvartól és a tróntól. De nem vallott be mindent, vagy szándékosan, vagy mert nem emlékezett mindenre. Péter erre nagy arányú vizsgálatot rendelt el, Alekszejt is bevonták, hamarosan börtönbe is vetették, s a kor szokása szerint kínvallatást is hajtottak végre rajta. Kiderültek kapcsolatai az ellenzékkel, a trónra kerüléséhez fűzött reménységek. Péter tisztában volt vele, hogy Alekszej

trónra jutása mindannak a megsemmisülését jelentené, amire egész életét feltette. 1718. június 25-én 127 egyházi és világi méltóságból álló törvényszék ült össze, hogy Alekszej tetteinek ismeretében ítéletet mondjon fölötte. Péter felszólította őket, ne legyenek tekintettel rá, hanem lelkiismeretük szerint ítéelkezzenek. A törvényszék megértette Péter szándékát. Az egykori trónörököst halálra ítélték. Másnap délután 6 óra tájt Alekszej már halott volt. A hivatalos adatok szerint az utolsó kínvallatás következményeibe halt bele. A kortársak arról suttogtak, hogy Péter saját kezűleg botozta halálra, meg egyéb regényes halálnemekről is tudtak.

Alekszej és a mögötte meghúzódó reakció nem volt az egyetlen erő, amely

szembefordult Péterrel. Az egyház és a bojárok visszafelé akartak menni, a múltba, az elmaradottságba. A parasztok pedig, akik felkeltek, ha maguk nem is tudták, jóval messzebbre kívántak menni előre, a jövőbe. A parasztfelkelések nem tartoznak közvetlenül Péter életrajzához, az ő tevékenységéhez, csak a háttérrel adják meg. Komor, döbbenetes háttér.

Az egyik nagy felkelés Asztrahanyban tört ki 1705-ben. A nagy kikötő és kereskedőváros tele volt egyik napról a másikra élő emberekkel, napszámosokkal, szökött jobbágyokkal. A vajda, a helyi közigazgatás vezetője kemény rendet vezetett be, önkényesen szedett adókat, a szakállak levágásáról szóló rendeletet úgy hajtotta végre, hogy az emberek bőrét is lenyúzták. Mindenki gyűlölte. Aztán elter-

jedt a hír, hogy az uralkodó hét évre házassági tilalmat rendel el. A fiatal lányokat idegenekhez kényszerítik majd férjhez. Több mint száz házasságot kötöttek meg hirtelen a nagy ijedelemben, hogy megelőzzék a rendeletet. Aztán a tömeg behatolt a Kremlbe, s a vajdát megölték. A hatalom a nép kezébe került, vecsét, választottak gyűlését hozták létre, s ez vette kezébe a város vezetését. A felkelők a szomszédos körzetek lakóit is felszólították a csatlakozásra. Sokan melléjük álltak, de a kozák előkelőségek nem, s az asztrahányi kereskedők is hamarosan elpártoltak tőlük, mert féltek a megtorlástól. Mégis hosszú hónapokig megtartották a hatalmat. Péter csak a következő év márciusában küldött csapatokat ellenük, s a túlerővel szemben a város kény-

telen volt megadni magát. A felkelőket százával hurcolták Moszkvába, kínvallatás alá vetették, s akik túléltek, azokat 1707-ben végezték ki.

Abban az évben, amikor a másik, még nagyobb felkelés indult meg, Péter sereget küldött a Don vidékére, az elszökött jobbágyság felkutatására. Háromezer embert szedtek össze, kegyetlenül megkínozták őket. A kozákok Kondratyij Bulavin vezetésével felkeltek, ősszel megtámadták a büntető osztagot, s teljesen megsemmisítették. Az első győzelem hírére egy csapásra megnőtt a felkelők száma, a szökött jobbágyság tömegesen csatlakoztak. Télre a felkelők visszahúzódtak a Dnyeper alsó folyása mentén levő senki földjére, de tavasszal ismét megjelentek, elfoglalták Cserkasszi városát, a helyi ko-

zák vezetőt, az atamánt kivégezték, s Bulavint választották meg május 9-én doni atamánna. Új rendet vezettek be, leszállították jelentősen a só meg a kenyér árát. Azov bevételére készülődtek már. De Bulavin túlságosan sok helyre küldte szét a csapatait. Egy részével július 5-én megtámadta Azovot, de az erődítmény ágyúi visszaverték a támadást. A kozák előkelőségek, akik addig a felkelők oldalán álltak, rosszat sejtettek, s hogy a maguk bőrét mentse, el akarták fogni Bulavint. Az atamán védekezett, s amikor látta, hogy reménytelen helyzetbe került, agyonlőtte magát. A vezér halálával a sereg is szétszóródott, 1708 novemberében az utolsó maradványokat is felmorzsozták.

A baskirok 1704-ben keltek fel, mert új adókat vezettek be, még a szemük színe

után is megadóztatták őket. 1711-ig húzó-
dott el a harc. S kisebb megmozdulások
másutt is voltak. Az államhatalom azon-
ban végül is mindenütt felülkerekedett.
S a jobbágyok, akik énekeikben siralma-
san panaszolták elnyomorodásukat, a
súlyos adókat meg a nehéz katonasorsot,
nem tudtak változtatni a helyzetükön.
Az ő idejük még nem érkezett el.

AZ ÉLETMŰ MÉRLEGE

A marxizmus klasszikusainál sokat olvashatunk arról, hogy az a nagy ember a történelemben, aki felismeri a kor szükségleteit, s minden erejével és tehetségével ennek a megvalósulását segíti elő. Péter csakugyan a klasszikus példája ennek a tételnek. Ő valóban felismerte, mire van szüksége Oroszországnak, s szívósan és kíméletlenül, még magát, a saját energiáját sem kímélve hajtotta végre, amit szükségesnek látott.

A „Nagy” jelző a szó minden értelmében illett rá. 2 méter 5 centiméter magas volt. Csizmáiról, melyeket gondosan őriznek Moszkvában, az ámuló szemlélő hajlandó volna elhinni, hogy mesebeli

óriásra szabták. És csakugyan, kissé mesebeli óriás volt. Féktelen, erőszakos, hirtelen haragú, nem ártallotta legkedvesebb embereit sem megverni, ha felbőszítették. Nem kímélt se jobbágyot, se bojárt, se katonát, se papot, önmagát sem. Az állam érdekében, amelynek, úgy érezte, maga is szolgája volt, ha az első is a szolgák sorában. S ha ez az állam a földesurak állama volt is, mégis a későbbi fejlődés érdekében igaza volt abban, amit tett. Általánosságban, egészében igaza volt.

Nem biztos, hogy minden részletkérdésben is. Arra volt érzéke, hogy mi az, ami elavult, amin változtatni kell, hogy Oroszország nagy legyen, hatalmas, hogy mindenki tisztelje, és féljen is tőle. Arra már nem volt kellő érzéke, hogy az el-

avultból mi az, aminek a kiirtása csak-
ugyan fontos, s mi az, ami jelentéktelen,
ami előbb vagy utóbb magától is elhal.
A kaszával való aratás bevezetését ugyan-
olyan fontosnak tekintette, mint a szakáll
kiirtását, s a manufaktúrákat, mint a né-
met viseletet. De ha nem fektet annyi
energiát a kaftánok megrövidítésére, ta-
lán az ágyúöntő üzemeket sem állítja fel.
A lényeges miatt el kell fogadni a lényeg-
telent is, mert a lényegesben teljes mérték-
ben igaza volt.

Az eddigiekben talán már elég adatot
hoztunk arra, milyen nagy munkát fejtett
ki, mennyire felemésztette magát a köte-
lességteljesítésben. Minden iránt érdek-
ődött, mindent maga tartott a kezében,
mindent maga irányított. Környezetének
legtehetségesebb emberei is csak végre-

hajtók voltak, az ő utasításai szerint cselekedtek.

Amikor rendeleteit kiadta, nemcsak egyszerűen parancsolt, hanem meg is magyarázta, miért van szükség erre vagy arra, érvelt a maga igaza mellett, szinte rövid politikai traktátusokat írt elképzelései érdekében. Belátta, ha valahol tévedett, s hajlandó volt változtatni. Az egyszerű emberek körében jobban érezte magát, mint a régi előkelőségek között, a bojárokkal szemben olyan kíméletlen volt, hogy már-már azt a benyomást keltette: az ő uralmuk ellensége. Holott nem kétséges, hogy az ő osztályuralmuk érdekében tette, amit tett, az egész osztály érdekében, s ez (nemcsak ekkor, hanem máskor és másutt is) sokszor messze-menően nem esett egybe az egyes főneme-

sek érdekeivel. A szűk látókörűek nem ismerték fel, ezért gyűlöltek, s kívánták a halálát. Péter fölényesen és magabiztosan tolta félre őket az útból. Tudta, érezte, hogy a történelem őt fogja igazolni.

Ifjúkorának szegényes és hiányos műveltségét állandóan igyekezett pótolni, s megóvni a többiekét, fiát, munkatársait, ennek következményeitől. Mindent akart tudni, mindent akart ismerni, s nem riadt vissza a legnagyobb fizikai fáradalmaktól sem, hogy megszerezze a tudást, amire szüksége volt. Láthattuk, értett a tehetségek felismeréséhez, tisztelte a tudást. Nem az ő hibája volt, hogy ezt a tudást, különösen az első években, a külföldiekben sokkal inkább találta meg, mint honfitársaiban. De az ő érdeme, hogy a későbbiekben már nem így volt, hogy

az orosz művelődés villámgyorsan haladt előre, pótolta évtizedek, nem, századok mulasztásait. A külföld jelentős embereivel is tartott fenn kapcsolatokat, levelezésben állt Leibnizcel, a nagy filozófussal és polihisztorral. A maga módján kissé polihisztor volt ő is, habzsoló érdeklődésével, csakhogy megvolt a hatalma hozzá, hogy tettekben is megvalósítsa, amit mások csak szobájuk szűk falai között képzeltek el.

Kortársai is, már azok, akik világosan láttak, tisztában voltak azzal, mit jelent uralkodása Oroszország számára. Bizalmas körben egyszer 1717-ben nekítámadt Jakov Dolgorukij hercegnek, szemére vetette, hogy a Szenátusban sokszor ellenkezik vele, helyteleníti egyik vagy másik elképzelését. De rögtön hozzátette: talán

éppen ezért hívebb embere a herceg, mint azok, akik csak hízelegnek, és minden elképzelését helyesnek látják. Aztán felszólította, fejtse ki őszintén, mint vélekedik róla és atyjáról. A herceg kissé gondolkodott, majd így jellemezte Pétert és Alekszejt: „Kérdésedre nem lehet röviden válaszolni, hiszen a te tetteid, meg atyád tettei különbözőek. Egyes dolgokban te érdemeltél ki nagyobb dicsőséget és hálat, más dolgokban atyád. Három fő feladatuk van a cároknak. Az első, a legfontosabb, a belső kormányzatot és az igazságszolgáltatást illeti. Atyádnak erre több türelme volt. Te azonban eddig még arra sem találtál időt, hogy gondolkodjál felette, s ezért atyád ezen a téren többet tett, mint te. Mihelyt azonban ezzel foglalkozol majd, lehet, hogy még sikerül

atyádat is túlszárnyalnod. Nagyon is itt az ideje, hogy ezen gondolkodjál. A másik feladat a katonai ügyeket illeti. Ezen a téren atyád nagy dicséretet érdemelt és nagy hasznót hajtott az államnak. A reguláris hadsereg létrehozásával utat mutatott neked; halála után azonban ostoba emberek zűrzavarba döntötték, amit ő elkezdett, úgyhogy neked szinte előlről kellett kezdened mindent, hogy jobb állapotba hozzad. Igaz, bár eddig is sokat gondolkoztam rajta, mégsem tudom, ketőtök közül melyiket illeti meg az elsőbbség ezen a téren. A háború kimenetele majd egyértelműen megmutatja ezt nekünk. A harmadik feladat a flotta megteremtését illeti, a külső szövetségeket, az idegen államokhoz való kapcsolatokat. Ebben a tekintetben pedig te lényegesen

nagyobb hasznot nyújtottál s magadnak is nagyobb becsületet szereztél, mint atyád, s ezzel remélem magad is egyetértesz.”

1724 októberében Szentpétervár környékén utazott, s észrevette, hogy egy katonákkal megrakott bárka megfeneklett, a bennülők veszélyes helyzetbe kerültek. Habozás nélkül belegázolt a derékig érő hideg vízbe, hogy segítséget nyújtson. A súlyos megfázás a sok munkától megrokkant egészségét teljesen lerontotta, s betegsége egyre inkább elhatalmasodott rajta. Már nem tudott beszélni, amikor egy cédulára azt írta: „Adjatok át mindent...” De hogy kinek, azt már nem lehetett elolvasni. 1725. január 28-án hajnali 6 órakor meghalt. 53 éves volt.

Amit maga után hagyott, egy új Oroszország volt. Belső szervezetében lényege-

sen megújított, a korhoz idomított, külső kapcsolataiban az elzárkózottságból lépett, nagyhatalommá vált, tekintélyes és erős Oroszország. A furcsa, egzotikus ország helyét olyan birodalom foglalta el, amely hamarosan döntő szóhoz jutott Európa sorsának az intézésében. Ez volt a kor parancsa, s Péter engedelmeskedett ennek a parancsnak.

Több mint két évszázada sokan nyúltak vissza alakjához és korához, dicsérték fenntartás nélkül, szidalmazták tele torokkal. Ahogy a maga idejében, később is megoszlottak a vélemények. Egy azonban biztos: az orosz történelemben a haladás hívei mindig az ő oldalán álltak. Haladás és reakció egyik választóvize a péteri reformmű megítélése volt. A maga korában kell tekinteni ezt az élet-

művet, a maga lehetőségei és korlátai között.

Történelmi és emberi nagyságának elismerését ma már senki sem teheti vitássá.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

I. Péterről már *Voltaire* írt életrajzot, II. Katalin megbízásából, s ebben mint a felvilágosult uralkodó példaképét mutatta be. Azóta természetesen igen nagyra nőtt az életrajzok, ill. a Péterrel és korával foglalkozó munkák száma. Az alábbi tájékoztató csak a legfontosabb és (a magyar anyagot kivéve) a legfrissebb irodalmat kívánja megismertetni az olvasóval, olyat, amely további útbaigazítással szolgálhat.

A Péter tevékenységére vonatkozó legfontosabb kiadott forrásanyag *Письма и бумаги императора Петра Великого* c. nagy kiadvány, amelynek kiadását 1887-ben kezdték meg Pétervárott, legújabbban 1962-ben jelent meg a XI. kötete.

Az egész korszakra vonatkozó összképet ad, részletes kutatások alapján, az *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I.* c. kötet *B. B. Kafengauz* és *N. I. Pavlenko* szerkesz-

tésében Moszkva 1954., amely a gazdasági élet, a társadalmi viszonyok, az osztályharc, az államszervezet, a külpolitika és a kultúra fejlődését önálló fejezetekben tárgyalja. *M. M. Bogoszlovskij*: *Петр I. Материалы для биографии* címen 1940—1948-ban Moszkvában megjelent öt kötet valójában részletes marxista életrajzot ad. Ennél a munkánál, és még inkább az *A. I. Andrejev* szerkesztésében megjelent *Петр Великий с. tanulmánygyűjteménynél* Moszkva—Leningrád 1947. azonban az értékeléseket kritikával kell fogadnunk.

A korabeli gazdasági fejlődésre és a kormányzat gazdaságpolitikájára jól használható gazdag anyagával *Je. V. Szpiridonova*: *Экономическая политика и экономические взгляды Петра I.* Moszkva 1952. és *Je. I. Zaozerszkaja*: *Мануфактура при Петре I.* Moszkva—Leningrád 1947.

Az állami intézmények reformjára vonatkozólag inkább csak tájékoztató jellegű *A. V. Csernov*: *Государственные учреждения России в XVIII веке. Законодательные материалы.* Moszkva

1960. Igen gazdag irodalom foglalkozik a korszak külpolitikájával és hadtörténetével. Ezek közül említsük meg *Je. V. Tarle* régebbi munkáját: *Русский флот и Внешняя политика Петра I.* Moszkva 1949. *L. G. Beszkrovnij*: *Русская армия и флот в XVIII в.* Moszkva 1958, Tarle halála után megjelent nagy összefoglalását: *Северная война* Moszkva 1959. és *L. A. Nyikiforov*: *Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадтский мир.* Moszkva 1959.

A nyugati nyelveken megjelent, természetesen polgári beállítottságú, az egyéniség történeti szerepét túlhangsúlyozó munkák közül a legújabbak, amelyek az addigi burzsoá kutatást, sőt részben a szovjet eredményeket is összegezik: *Reinhard Wittram*: *Peter der Grosse, der Eintritt Russlands in die Neuzeit.* Berlin 1954., ill. *Benedict H. Sumner*: *Peter the Great and the emergence of Russia.* New York 1951. (egy évvel korábban Londonban jelent meg). Nagy óvatossággal használható Péter valláspolitikájára *Robert Stupperich*: *Staatsgedanke und Religionspolitik Peters des Grossen.* Königsberg—Berlin 1936.

Magyar nyelven régi, elavult polgári munkák fordításain túl alig van, amit az olvasónak ajánlani lehet. A *Perényi József és Dolmányos István* által megírt egyetemi jegyzet: *A Szovjetunió története. I. Oroszország története 1917-ig.* Bp. 1958. a 125—147. lapon foglalkozik I. Péterrel, nem sokkal nagyobb terjedelemben, mint ez a kis életrajz. Így inkább a Péter és II. Rákóczi Ferenc kapcsolataival foglalkozó irodalmat említhetjük, legújabban *Perényi József: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei.* A Magyar—orosz történelmi kapcsolatok c. kötetben, Bp. 1956. 52—95. A kapcsolatok további fejezeteit idegen nyelveken megjelent tanulmányai-ban fejtette ki. A régebbi irodalomból nem annyira a magyar kapcsolatok miatt, hanem általában I. Péterre vonatkozó adataival említhető *Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben.* Bp. 1913 *Értekezések a történeti tudományok köréből* 23/6. és *Tárczy Károly: Nagy Péter cár és Magyarország.* Munkács 1905.

TARTALOMJEGYZÉK

Az indulás évei	5
A nagy követjárás	42
Az első reformok	54
Az északi háború	60
Belpolitika a háború szolgálatában	85
Az utolsó évtized	136
Az életmű mérlege	156
Irodalmi tájékoztató	167

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Zrinszky Lászlóné

Műszaki szerkesztő: Bogdán István

A kézirat beérkezett: 1967. IX. 1.

Terjedelem: 2,75 (A/5 iv) Példányszám: 5000

Alkalmazott betűtípus: New Times

67.64347 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

